

Debreceni Egyetem
Bölcsészettudományi Kar
Magyar Nyelvtudományi Tanszék

A határozói igenév reprezentációs lehetőségei

Témavezető:

Dr. Dobi Edit

egyetemi adjunktus

Készítette:

Gellért Rita

Magyar nyelv és irodalom mesterszak

II. évfolyam

Debrecen, 2015.

NYILATKOZAT

Alulírott **Gellért Rita**, a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Karának hallgatója ezennel büntetőjogi felelősségem tudatában nyilatkozom és aláírással igazolom, hogy ***A határozói igenév reprezentációs lehetőségei*** című diplomamunkám saját, önálló munkám; az abban hivatkozott nyomtatott és elektronikus szakirodalom felhasználása a szerzői jogok nemzetközi szabályainak megfelelően készült.

Tudomásul veszem, hogy diplomamunka esetén plágiumnak számít:

- szó szerinti idézet közlése idézőjel és hivatkozás megjelölése nélkül;
- tartalmi idézet hivatkozás megjelölése nélkül;
- más szerző publikált gondolatainak saját gondolatként való feltüntetése.

Alulírott kijelentem, hogy a plágium fogalmát megismertem. Tudomásul veszem, hogy plágium esetén diplomamunkám visszautasításra kerül.

Továbbá felelősségem tudatában nyilatkozom arról, és aláírással igazolom, hogy a Debreceni Egyetem Elektronikus archívumába (DEA) a <http://dea.lib.unideb.hu/dea/handle/2437/85081> címre feltöltött diplomamunkám mindenben megegyezik a benyújtott papíralapú és/vagy CD formátumú dolgozattal.

Debrecen, 2015. április 15.

Gellért Rita
aláírás

Tartalomjegyzék

I. Bevezetés.....	4.
II. Legfontosabb nyelvészeti irányzatok áttekintése.....	6.
1. Történeti összehasonlító nyelvészet.....	6.
1.1. Kiindulópont, módszer.....	6.
1.2. Határozói igenév vizsgálata történeti összehasonlító keretben.....	6.
1.2.1. Elnevezés, összevetés a zürjén és votják határozói igenevekkel.....	6.
1.2.2. Mondattani megfigyelések, finnugor nyelvekkel való párhuzamok	8.
1.2.3. Generatív megközelítés.....	9.
1.3. A határozói igenév reprezentációja történeti összehasonlító keretben	12.
2. Analitikus-szintagmatikus megközelítés.....	13.
2.1. Kiindulópont, módszer.....	13.
2.2. A határozói igenév vizsgálata funkcionális keretben.....	14.
2.2.1. Magyar Grammatika álláspontja a határozói igenevekkel kapcsolatban.....	14.
2.2.2. A határozói igenév vonzat illetve szabad bővítmény szerepben.....	16.
2.2.3. A határozói igenév mondatbeli szerepeinek részletes vizsgálata.....	18.
2.2.3.1. Egyszerű határozók.....	19.
2.2.3.2. Komplex határozók.....	24.
2.2.3.3. Különleges határozói funkciók.....	26.
2.2.3.4. Metszetek összehasonlítása.....	29.
2.2.4. Saját alanyú határozói igenevek.....	29.
2.3. A határozói igenév reprezentációja funkcionális nyelvészeti keretben	33.
3. Generatív grammatika.....	34.
3.1. A generatív grammatika összevetése a történeti összehasonlító nyelvészettel.....	34.
3.2. Kiindulópont, módszer, összevetés a funkcionális nyelvészettel.....	36.
3.3. Új magyar nyelvtan.....	37.
3.3.1. Igeneves kifejezések.....	37.
3.3.2. A módhatározói szerepű igeneves kifejezés.....	39.
3.3.3. Az állapothatározói szerepű határozói igeneves kifejezés.....	40.
3.3.4. Van+határozói igenév.....	40.
3.4. Véges - nem véges mondatok.....	41.
3.5. A határozói igenév reprezentációja generatív keretben.....	44.
III. Összegzés – kitekintés.....	45.
Bibliográfia.....	47.

I. Bevezetés

Dolgozatom tárgyát az igenév, azon belül is a határozói igenév vizsgálata képezi. Az igenevek általános tulajdonságainak bemutatásakor a legtöbb nyelvten esetében az átmenetiségre helyeződik a hangsúly: az igenév elnevezés is erre utal, ugyanis ez a szófaj igei és névszói tulajdonságokkal egyaránt rendelkezik, a határozói igenév esetében határozószói és igei tulajdonságok keverednek egymással. Mivel azonban az igenév nem az alapszófajok közé tartozik, hanem egyfajta kényszerből kreált csoport, felvetődik a kérdés, hogy a klasszikus osztályozó, besoroló grammatikák alkalmasak-e az igenevek legteljesebb reprezentációjára.

Mindezekből kiindulva a dolgozatban áttekintem, hogy a kurrens nyelvészeti irányzatok mit mondanak el a határozói igenevek mondatbeli viselkedéséről. Ha a legjelentősebb nyelvészeti törekvéseket szeretnénk rendszerezni, akkor jellemzően három nagy irányzatról beszélhetünk: a történeti összehasonlító nyelvészetet, a funkcionális nyelvészetet és a generatív grammatikát. Alapvető problémát jelent azonban, hogy a funkcionális és generatív terminusok nem pontosak, így a következőkben Deme László csoportosítása alapján kísérem meg elkülöníteni a fentebb említett nyelvészeti irányzatokat, amely segítségével árnyaltabb képet kaphatunk az egyes nyelvtenok tárgyáról, módszeréről és célkitűzéséről. Deme a mondatelemzés lehetőségeit vizsgálva abból indul ki, hogy a mondatok felosztására és elemzésére három lehetőség kínálkozik: a kommunikacionális, a kontextuális és a konstrukcionális vizsgálat (Deme 1971: 25).

A kommunikatív funkció szerint minden mondatot besorolhatunk az alapján, hogy milyen tartalmi árnyalat dominál benne, valamint hogy a beszélő milyen kapcsolatot létesít a hallgatóval. Így megkülönböztetünk kijelentő, kérdő, felkiáltó, felszólító és óhajtó mondatokat. Viszont e funkció alapján nem lehet felbontani a mondatokat, hiszen a mondatnak épp, mint egésznek van kommunikatív funkciója, s ha részekre bontjuk, akkor valójában már informatív funkcióról beszélünk. A kontextuális függés jegyei számottevő hányadát teszik ki a mondattani vizsgálatoknak: a szerkesztettség fokát, a mondat szerkezeti hiányosságait, a hangsúly, a hanglejtés és a szórend adott formáit e szempont nélkül nem lehet magyarázni (Deme 1971: 226). Egy teljes elemzési rendszer felépítésére azonban ez sem szolgáltat megfelelő alapot, hiszen így a mondat csak és kizárólag a teljes kontextus ismeretében elemezhető.

Jelen vizsgálat alapját a szerkezeti, vagyis konstrukcionális mondatelemzés szolgáltatja, melyet formális-grammatikai elemzésnek is nevezhetünk: grammatikai, mert a nyelvtani kategóriák és a mondatfunkciós részek felismerésére törekszik, valamint formális,

mert beéri az egyes részelemek pusztá megnevezésével és egymáshoz való viszonyukat már nem vizsgálja (Deme 1971: 28).

A konstrukcionális vizsgálat újabb formája a formális-konstrukcionális, mely a mondat bipolaritásából indul ki, s egyfajta formális behelyettesítési-elhagyási módszer jellemzi, mely figyelembe veszi a mondat konstrukcióját, de a formális eljárásoknak köszönhetően csak törvényeinek egy részét ismeri fel benne, a többit inkább csak próbálja ráerőszakolni (Deme 1971: 29). Legnagyobb nehézsége az, hogy úgy sorolja az állítmány alá a határozót és a tárgyat, mint az alany alá a jelzőt, holott ezek nem a hierarchiának megfelelő valóságos szintek.

Az effajta elemző vizsgálatok legcélravezetőbb formájának valószínűleg a konstrukcionális-grammatikai irány tekinthető: ez megkülönbözteti a mondat közvetlen, önálló összetevőit, de számol ezeknek a belső szerkesztettségével is. Ezen elemzésmódnak két különböző irányzata van; a generatív-transzformációs irányzat szintetikus-morfematikus módszerű, mert tulajdonképpen nem adott mondatkonstrukciós eljárások felderítését tűzi ki célként maga elé, hanem olyan szabályok megadására törekszik, melyek segítségével az adott nyelv minden helyesen megszerkesztett mondata reprodukálható vagy produkálható (Deme 1971: 30). Ebben a szemléletben nem a mondatfunkciós rész a konstruktív alapegység, hanem a morféma. Az ettől eltérő elemzési módszer az analitikus-szintagmatikus irányzat, mely vállalja az empirikus kiindulást, s igyekszik megmaradni az elemzésnél, s ebben az elemző eljárásban mindig egymással kapcsolatban álló mondatfunkciós tagokkal számol. Ezt a csoportosítást követve a továbbiakban én is gyakran élek az analitikus-szintagmatikus, illetve a szintetikus-morfematikus megnevezésekkel a funkcionális és a generatív grammatikák esetében. Ez utóbbi kategóriába sorolható az *Új magyar nyelvtan*, mely a határozói igenév generatív nézőpontú vizsgálatának egyik alapjául szolgál a szakdolgozatban, míg az analitikus-szintagmatikus elemzési elveket a *Magyar Grammatika* képviseli.

Írásom kettős célkitűzéssel él: egyrészt a határozói igenevek tulajdonságainak minél részletesebb feltárására törekszik, mondatbeli viselkedésüket állítva középpontba, másrészt a különböző irányzatok végigtekintésével próbál választ kapni arra a kérdésre, hogy vajon melyik modell képes arra, hogy a határozói igenevek lehető legteljesebb reprezentációját adja.

II. Legfontosabb nyelvészeti irányzatok áttekintése

1. Történeti összehasonlító nyelvészet

1.1. Kiindulópont, módszer

A történeti összehasonlító nyelvészet kiindulópontját a fonológiai megfigyelések alkotják, vagyis az, hogy a szinonim szavak a különböző nyelvekben hasonlóságot mutatnak. Az egyes szavak összehasonlítása azonban nem elegendő, ugyanis a bizonytalan hasonlóságok helyett egyértelmű megfeleléseket kell keresni. A történeti összehasonlító nyelvészet a vizsgálódások során arra a következtetésre jutott, hogy az egymással rokonságban lévő nyelvek különbségei nem véletlenszerűek, hanem törvényszerűségeken alapulnak, ezért a közös alapnyelv a mai leszármazottainak az összehasonlítása révén rekonstruálható. Ezek a vizsgálatok gyakorlatilag az összes nyelvre kiterjeszthetők, azaz az összes élő nyelv különböző nyelvcsaládokba sorolható.

1.2. Határozói igenév vizsgálata történeti összehasonlító keretben

1.2.1. Elnevezés, összevetés a zürjén és votják határozói igenevekkel

Az általam felhasznált anyagok közül Fokos Dávid 1959-es tanulmánya az egyik legkorábbra datálható, s egyértelműen a történeti összehasonlító nyelvészet irányelveit követi. Fokos elsősorban a zürjén és a votják határozói igenevekkel foglalkozott, s azt tapasztalta, hogy ezzel a témával kapcsolatban nem egyöntetű a kutatók véleménye még abban sem, hogy egyáltalán hány határozói igenévről beszélhetünk a fent említett nyelvekben. Ezek a problémák arra indították, hogy újra megvizsgálja a zürjén és votják határozói igenévrendszert, s külön válassza a valódi igeneveket a tévesen idesoroltaktól. Ahhoz, hogy ezt véghezvigye, a magyar határozói igeneveket vette alapul, mivel úgy vélte, meglehetősen egységes és jól megalapozott felfogás él ezzel a nyelvtani kategóriával kapcsolatban.

A tanulmány foglalkozik a határozói igenév elnevezéseivel is, s talán nem haszontalan ezeket vázlatosan áttekinteni, mivel már ez is nagyon sok mindent elárul alapvető tulajdonságaikról. A Simonyi Zsigmondnak köszönhető határozói igenév elnevezés körülbelül egy évszázada használatos, előtte számos más kifejezéssel illették ezt a szerkezetet: Szenczi

Molnár „*gerundia participialis*”-nak vagy „*participia infinita*”-nak nevezi a *-ván/-vén* végződésű határozói igeneveket, a *-va/-ve* végű alakokat pedig „*gerundia vel infinita participialia*”-nak (Fokos 1959: 180). Ő az előbb említett két csoporton kívül egy harmadikat is idesorol, mégpedig a *-ton/-tön/-ten* végű alakokat, s ezeket „*infinita*” néven tárgyalja. Komáromi Csipkés szerint a *-va/-ve* a „*particulae adverbiales*” csoportjába tartozó adverbiumnak a végződése, a *-ván/-vén* pedig nála is gerundium néven szerepel (Fokos 1969: 180). A nyelvészek között Gyarmathi az első, aki a latin kifejezéseket magyarra fordítja, a gerundium műszóból így lesz „*viselő*”, és ő a *-ván/-vén*, illetve a *-va/-ve* végű alakokra is ezt a nevet használja, később a *Debreceni Grammatikában* is ez a terminus szerepel. A Simonyi alkotta kifejezéshez (mely eredetileg nem határozói igenév, hanem csak határozó igenév volt) Kassai József, valamint Fogarasi névhasználata állt legközelebb: ők „*határozó/határozói részesülő*”-nek nevezték a határozói igeneveket. Elsőre talán furcsának tűnhet az elnevezések sokszínűsége, azonban erre roppant egyszerű magyarázat adható: nyelvtaníróink a mintául vett latin grammatikákban nem találtak olyan kategóriát, ami teljesen megfelelt volna a magyar határozói igenévnek, éppen ezért azt teljesen lefedő latin grammatikai műszót sem.

A magyar, zürjén és votják igenevek sajátosságai szerint próbálja összefoglalni általában a finnugor határozói igenevek alapvető tulajdonságait: vizsgálatai alapján a határozói igenevek csakis határozói szerepet tölthetnek be (*asszony verve, kötél áztatva jó*), igei jellegüknek megfelelően lehet tárgyuk (*levelet írva*) vagy határozói bővítményük (*barátommal beszélgetve*), névszói természetük viszont azt eredményezi, hogy ezek a formák állandósult, változatlan alakban használatosak. A határozói igenév elsőként tárgyalt funkciója természetesen közel hozza a szófajt a határozószóhoz, így nem véletlen, hogy néhány szakirodalomban „*deverbális határozószó*”-ként emlegetik, azonban ez az elnevezés félrevezető, hiszen nem emeli ki az igei természetű vonásait (Fokos 1959: 180).

A kutatók eleinte három alakot soroltak ebbe a kategóriába (*-va/-ve*; *-ván/-vén*; *-atta/-ette*), Simonyi azonban még említést tesz *-vást/-vést*-féle igenevekről is: „*Elijedek tőle meg gondolvást, micsoda nagy dolgokban volt nekem részem, mint suhancgyereknek.*” Fokos szerint azonban ezek nem határozói igenevek, hanem deverbális határozószók, mivel több, az igenevekre jellemző sajátosság nem teljesül esetükben, így például nem vesznek fel tárgyi bővítményt és személyragokat, és nem is képezhetők minden igéből. Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy ez a csoport sajátos átmenetet képez a határozói igenév és a határozószó között.

1.2.2. Mondattani megfigyelések, finnugor nyelvekkel való párhuzamok

Nem Fokos Dávidé az egyetlen tanulmány, amely összehasonlító alapokra helyezi vizsgálatát: Sz. Kispál Magdolna (1981) a *-va/-ve* képző történetének ismertetésében erősen támaszkodik az osztjákkal, illetve a többi finnugor nyelvvel való párhuzamokra. A hangtani sajátosságok nem képezik kutatásom tárgyát, így erre nem is térek ki a dolgozatban, a mondattani megfigyelések azonban érdekes eredményekkel szolgálnak, ugyanis Sz. Kispál ezekre alapozva állítja azt, hogy a *-va/-ve* képző *-v* tagja nem az *-ó/-ő* képző hangzóközi alakja, ahogy azt a legtöbben tartják, hanem az uráli **-m* deverbális névszóképző ősmagyar kori **β* fejleményének tekinthető, a *-va/-ve* képző pedig teljes egészében az osztják *-man*, illetve a vogul *-imã* határozói igenévképző történeti megfelelője (Sz. Kispál 1981: 33).

A szóban forgó ugor igeneveknek két funkciójuk van, a határozói és az állítmányi. Ezek az igenevek gondolati tartalom és nyelvi kifejezés tekintetében egyetlen közös előzményre mennek vissza, s ez nem más, mint hogy a cselekvő – a cselekvés vagy történés eredményeként – egy hosszabb-rövidebb ideig tartó nyugalmi állapotba jutott. Ennek a közös kifejezési formája egy gerundium és a létige kapcsolatából álló predikatív szintagma: *el van utazva, nyitva van, be van fagyva, oda van égve* stb. (Sz. Kispál 1981: 34) Ezen alapszintagmának egyenes folytatása az ugor határozói igenevek állítmányi funkciója előbb a létigével, majd anélkül, s ez utóbbi változathoz további fejlődéssel eljutunk a szigorúan négyre korlátozott határozói szerephez (a későbbiekben láthatjuk, hogy az állapotahatározó, módhatározó, időhatározó és okhatározó mellett Keszler Borbála beszél hasonlító határozóról, valamint Horváth László is tovább bővíti a listát).

Állítmányként az igenév állhat létigével („*írván vagyon*”) vagy önállóan („*levágva népünk ezrei*”), valamint lehet szenvedő vagy cselekvő értelmű. A magyar és az obi ugor szerkezetek között csak abban jelenik meg eltérés, hogy a magyarban a létige messze kerülhet az igenévtől, míg a vogulban és az osztjában közvetlenül megelőzi a létigét. További egyezéseket is megfigyelhetünk az említett nyelvek mondattani viselkedésében: ilyen sajátosság, hogy a határozói igenév mindhárom ugor nyelvben az állítmányi ige mögé vetve is jelentkezhethet. Károly (1956) szerint ez a nyelvünkben latinosság, Sz. Kispál viszont ezt is ősi örökségnek minősíti. Legrégőbbi kódexeinkben a határozói igenév kötőszóval is kapcsolódhat a mondat igéjéhez („*im üvöltének és mondván*”), sőt, erre a későbbiekben is látunk példát, többek között Mikes Kelemennél is megjelenik ez a sajátos szerkezet: „*Úgy bánnak az emberrel, valamint a tzitronnal, a mellyből a levét kifatsarván azután elvetik.*” Hasonló jelenségek az obi-ugor korban is előfordulnak, s mindhárom nyelv esetében az igenév nagyfokú predikatív értékét mutatják.

Alaktani szempontból lényeges, hogy ismét párhuzam húzható a vogul, az osztják és a magyar között, ugyanis, mint ahogy a magyarban csak a *-va/-ve* kaphat birtokos személyragot, úgy a vogulban is az *-imã*-hoz járulhat rag, mivel itt a véghangzó ragvolta elhomályosult. A *-ván/ -vén*, valamint az osztják *-man* semmiféle további elemet nem vehet magához, mert a nyelvérzék számára világos a locativusrag, amely véglegesen lezárja a szót (Sz. Kispál 1981: 36). A morfológiai szempontot vizsgálva szintén azt kell látnunk, hogy a többemű határozói igenév szerkezete mindhárom nyelvben megegyezik.

1.2.3. Generatív megközelítés

Elsőre kissé idegennek tűnhet, hogyan kapcsolódik össze egymással történeti nyelvészet és generatív grammatika, É. Kiss Katalin 2014-ben megjelent, *Magyar generatív történeti mondatban* címet viselő könyve azonban bizonyítékkal szolgál arra, hogy a nyelvészet e két különböző ága igenis megfér egymás mellett. A szerző oly módon kapcsolja össze ezt a két irányzatot, hogy bár a történeti sík megmarad, a korpusz elemzése generatív szempontok alapján történik. A történeti összehasonlító nyelvészethez képest további előrelépést jelent, hogy É. Kiss nyelvtana már nem csak a fonológiával foglalkozik, mint ahogy azt a legtöbb klasszikus történeti munka esetében láthatjuk. A könyv abból a hipotézisből indul ki, hogy a magyar mondatok alapszórendjében jelentős változás ment végbe az ómagyar korra, nevezetesen az SOV alapszórend helyett az SVO szerkezet vált uralkodóvá (É. Kiss 2014: 15). Ezt a kijelentést arra alapozza, hogy a magyar nyelv legközelebbi rokonaira, a hantira és a manysira is az SOV alapszórend jellemző, s az uráli nyelvekre is ez jellemző, így joggal feltételezhetjük, hogy a mai magyar SVO szórend a magyar nyelv külön életében, a kései ősmagyar vagy a korai ómagyar korban alakulhatott ki: ha megnézzük legrégebbi kódexeinket, azok archaikus szerkezetében valóban fellelhetők egy korábbi korszak fejező mondat szerkezetének maradványai:

(mai hanti) *juwan wa:nsəm*
én Iván láttam
'Én láttam Ivánt.'

A szórendi változások elsőként mindig a főmondatot érintik, így nem meglepő, hogy az ómagyar kor szórendi szempontból legarchaikusabb mondatfajtái az igeneves mellékmondatok. A legkorábbi kódexekben, így például a Jókai-kódexben, valamint a

Müncheni és Apor-kódexben számtalan ragtalan tárgyú, SOV szórendű igeneves kifejezés található, melyek jelentős része mutató névmás, vagy mutató névmással, határozott névelővel, birtokossal determinált referáló főnévi kifejezés: „*Az parasztrol ky zent fferenczet lewlteuala egyhaz seprette*”. Ezeknek az esetjelölés nélküli SOV szórendű igeneves mellékmondatoknak a szerkezete lényegében azonos a mai obi-ugor nyelvek szerkezetével, ami arra enged következtetni, hogy mindkettő az ugor alapnyelv jellegzetességeit őrzi (É. Kiss 2014: 21).

A mai határozói mellékmondatok megfelelőiként az obi-ugor nyelvek szinte kizárólag igeneves alárendelő mondatokat használnak, s az ómagyar korban is ez a sajátosság figyelhető meg („*sírván erdőbe ment*”). A *-va/ -ve* és *-ván/-vén* képzős igenevek mellett használatban volt az *-atta/ -ette* képzős határozói igenév, mely az ómagyar kor végére kihalt. Az *-atta/-ette* képzős igenevek minden esetben viseltek személyragot („*Israel fiay latuā azokat èlfutattoc lezallanac*”), de a *-va/ -ve* képzős igenevek is előfordultak személyraggal, s az sem kizárható, hogy a *-ván/-vén* valójában a *-va/ -ve* személyragos alakja volt.

A későbbiekben az ősmagyar kori prenominalis, igeneves, üres vonatkozó elemet tartalmazó mellékmondatokat posztnominalis, véges, vonatkozó névmással bevezetett jelzői mellékmondatok váltották fel (É. Kiss 2014: 33): „*ot vala eg kèze meg azott èmber*” - „*vala ot egy ember, kynek hew kezee meg azot vala*”. E változási tendenciát jól mutatja a vonatkozó névmások használatának növekedése, mely végül azt eredményezte, hogy a személyragos igenevet tartalmazó mellékmondattípust szinte teljesen kiszorította a véges vonatkozó mellékmondat. Már a fentebb említett példákból is tisztán látszik, hogy az ómagyar korban az igenevek jóval fontosabb szerepet játszottak, mint a mai magyarban, s ennek egyik legfeltűnőbb jegye, hogy sokkal több fajta igenév volt, mint napjainkban, ráadásul jóval többször is használták őket, néhányuk pedig a maitól részben eltérő tulajdonságokkal bírt.

Az *-atta/-ette* igenevek különleges csoportot alkotnak, ugyanis a mai magyar nyelvben már egyáltalán nem találhatóak meg: az igenév kizárólag az ige-tő+(V)tt+személyvégződés formában fordult elő, s mivel a személyvégződés egyes szám harmadik személyben *-a/-e*, így a morfológiailag komplex igenévi végződés ebben a számban és személyben *-atta/-ette* (É. Kiss 2014: 211). Az ómagyar *-atta/-ette* igenevek használata egyrészt a *-va/-ve* igenevek használatával analóg („*lele a leant az agon ülette*”), másrészt az adjunktum szerepű időhatározói mellékmondatokéval („*Okedig èzekèt bèzelle*”), sőt, bizonyos esetekben a mai magyarban főnévi igenévvvel helyettesítenénk azokat („*Es latic azokat èlmènèttec*”).

Az *-atta/-ette* igenevek a 14-16. századi kódexekben fordultak elő, ezután teljesen kivesztek a nyelvből: ezen igeneveknek lehet alanyi, tárgyi és határozói vonzatuk; alanyuk bármilyen számú és személyű lehet, s az igenév kötelezően egyezik az alanyával; az igenevek

ideje mindig a főmondatéval azonos, s ezek az igenevek csak cselekvő értelemben használatosak, tehát mindig aktív igenevekről van szó.

Nem mindig egyszerű megkülönböztetni az *-atta/-ette* igeneveket a véges ígés mondatoktól, ezért a *Magyar generatív történeti mondattan* két csoportot különböztet meg. Az *-atta/ -ette* igenevek időhatározói használatban önálló referenciájú, morfológiailag jelöletlen alannal rendelkeznek, mely lehet hangalak nélküli PRO („*Meg èzékèt bèzellètèc iouènèc kiralnac mèddoy*”), névmás („*azoc èuèzettec kedig o èlaluec*”), vagy referáló kifejezés („*Nègèd èztèndobèn Photolomeus & Cleopatra orzaglattoc Dosiheus ki papnac & leuiticus nèmzètbelinèc valla vala o magat & Photolomeus o fia hozac èl Fvrim eplat Irlmbè*”): jelöletlenségük miatt ezek az alanyok alanyesetűeknek tekinthetők (É. Kiss 2014: 213). Azonban nem minden *-atta/ -ette* igenévnek van önálló referenciájú alanya: amikor az alany helyét egy üres elem foglalja el, az a főmondat tárgyával, részeshatározójával („*Azocnac megodattoc a vèhmet modanac o vrai onèkic mit oggatoc meg a uèhmèt*”) vagy alanyával („*o taneituani iarattoc kezden gabona fot áagatnioc*”) lehet koreferens. Amennyiben az igenév alanya a főmondat tárgyával koreferens, a főmondati predikátum legtöbbször a *lát*, a *hall* és a *lel* („*Es hallac a két taneituā otèt bèzellètè*”).

Az ómagyarban az *-atta /-ette* végű határozói igenevek mellett használatban voltak a *-va/-ve*, *-ván/-vén* és a *-val/-vel* („*Vegezetre kedeg meg vilagoseytateek istennek malaztyauual el hagyual az eretneksegnek setetsegeet jevue az hytnek velagossagara*”) végződésűek, igaz, ez utóbbiak csak szórványosan fordultak elő, bár néhány magyar dialektusban, így például a csángóban ma is kimutathatóak. A *-va/-ve* igenevek ebben a korban viselhetek személy- és számegegyeztetést („*Bè men-ue-tec kèdeg babilloniaba*”), bár ez nem volt általánosan elterjedt, sokkal valószínűbb, hogy csak egy bizonyos dialektust reprezentált. Az egyeztetett igenevek felvetnek egy igen érdekes kérdést, melyet a mai napig nem sikerült tisztázni: mivel a paradigma nem különbözteti meg a tárgyas és az alanyi ragozást, így az egyeztetett ige alakját E/3-ban *-vája/-véje* alakban várnánk, erre azonban csak egy példát találunk, minden más esetben a *-va/-ve*, illetve a *-ván/-vén* szerepel („*hogh ymar tarthassam otet meghalvaia*”). A *-vája/-véje* alakok feltűnő hiánya és a *-ván/-vén* alakok esetében az egyeztetés következetes elmaradása két dologra utalhat: egyrészt lehetséges, hogy E/3-ban a *-va/-ve* határozói igenév egyeztetése fonológiailag üres, másrészt elképzelhető, hogy az E/3 egyeztetett alak maga a *-ván/-vén* végződés, tehát felbontható a rendes *-va/-ve* végződésre és egy *-n* hangalakú E/3 egyeztetésre (É. Kiss 2014: 229).

A *-va/-ve*, *-ván/-vén* igenevek előidejű („*lèlè Amant az agra omoluā*”) és egyidejű („*Mendenèkèt valamèlèket imadkozuan kertec*”) cselekvést is leírhatnak, Károly szerint pedig előfordulnak utóidejűséget kifejező alakok is: „*lelé ewtett az vton nagy vygassagual meg czokoluan vallat*”. Ezen adatok nagy része azonban inkább egyidejűnek tekinthető: azért lehetséges bizonyos igeneveket utóidejűnek tekinteni, mert a tagmondatok felszíni sorrendje olykor időbeli sorrendként értelmeződik, de valójában az igenév nincs utóidejűként specifikálva, az utóidejűség csak a mondatok sorrendjének a következménye (É. Kiss 2014: 230).

A *-va/-ve* és *-ván/-vén* alakok az ómagyar mondatokban lehetnek szabad határozók („*Azert mennyetek el byzuan*”) és állhatnak állítmányként („*kynek mendenec valanac meg yelenue*”). A határozói igenév jellegzetes módhatározói használata a figura etymologica: „*Mert lathwan nem lathnak, es halwan nem halnak*”. Ezek az igenevek nem mindig tartalmaznak üres kategóriát, amennyiben azonban van bennük üres elem, az a mátrix ige alanyával és tárgyával koreferens: „*De mykoron ez lyanok zent Demeyembewl [pron ysteny zolgalat meg teuen] tertekuolna zent Clarahoz.*” Előfordulhat az is, hogy morfológiailag jelöletlen, önálló referenciájú, nyílt alanyuk van, de ez a lehetőség csak az idő-, ok- és állapothatározók esetében áll fenn („*meg bana ew balgatagsaganak gonozsagat [ysteny felelm rya zaluan]*”). A nyílt alanyon kívül a határozói igenevek tárggyal és határozóval bővíthetők („*nem akaruan elegetteny ystennek*”); itt is találunk ragtalan főnévi tárgyakat, melyek mindig megelőzik az igenevet („*[ez meg erthwen kyral] semy walazth nem theth*”).

A *-va/-ve*, *-ván/-vén*, *-val/-vel* határozói igenevek a mai magyar nyelvben több ponton is eltérnek ómagyar kori megfelelőiktől: a *-val/-vel* végződés csak a nyelvjárásokban él tovább, a *-ván/ -vén* erősen visszaszorult (átadva helyét a *-va/-ve* végződésnek), állítmányi használata pedig megszűnt; a *-va/ -ve* ma már egyáltalán nem viselhet egyeztetést. A határozói igenevek csak speciális esetekben kapcsolhatók kötőszóval a főmondathoz, ellentétben az ómagyar korral („*A hűtő ajtaja nyitva, de a konyhában nincs senki.*”). Ezek a kifejezések nem bővíthetnek ragtalan határozóval, néhányuk pedig névutóvá vagy határozóvá grammatikalizálódott (*múlva, nyilván, ennélfogva*).

1.3 A határozói igenév reprezentációja történeti összehasonlító keretben – Megoldatlan problémák

Mint ahogy az elnevezés is mutatja, a történeti összehasonlító nyelvészet vizsgálódásai során az összehasonlítás módszerét használja, s ennek jegyében a magyar mellett az azzal rokon

nyelvekre, így például a votjákra, az osztjákra és a zürjénre is kiterjeszti a vizsgálatokat, felfedve azok közös tulajdonságait. Bár ezen nyelvészeti irányzat középpontjában általában a fonológiai megfigyelések állnak, megjelennek a mondattani tárgyú írások is, melyek már jelentősen több információval szolgálnak a határozói igenevek funkciójával kapcsolatban, hiszen kitermelik a szükséges kategóriákat, melyek segítségével az igenevek mondatbeli szerepköre leírhatóvá válik.

Bár a történeti összehasonlító nyelvészet rendkívül jelentős felismerésekhez vezetett, mégis jó pár megoldatlan problémával kell szembenézni, melyek a következő csoportokba sorolhatóak: (1) Ha nem ismert az alapnyelv, akkor a több lehetséges rekonstrukció közül nem minden esetben tudjuk kiválasztani a megfelelőt, csak sejtésekre támaszkodhatunk. (2) Nem lehet minden esetben eldönteni két vagy több nyelvből, hogy ugyanabból az alapnyelvből származnak-e vagy sem. (3) Vannak olyan nyelvek, amelyekről nem is tudjuk, hogy vannak-e egyáltalán rokonai.

A fentebb leírt problémáknak több oka is van: egyrészt, nagyon sok esetben látunk arra példát, hogy ugyanabba a nyelvcsaládba tartozó nyelvek legrégebbi írásos emlékei között hatalmas időbeli eltérés van, másrészt a történelmi érintkezés során rokon és nem rokon nyelvek egyaránt hatnak egymásra, így néha igen nehéz elkülöníteni, hogy mikor beszélhetünk közös eredetről és mikor el fenn pusztán a nyelvi kölcsönhatás esete. További problémát jelent maga a rekonstrukció módszere, és hogy annak hány szintje lehet, hiszen minél több szinten valósul meg a rekonstrukció, annál nagyobb a távolság az adatok és a rekonstruált alak között, ami spekulatív feltevésekhez vezethet.

2. Analitikus-szintagmatikus megközelítés

2.1. Kiindulópont, módszer

Az analitikus-szintagmatikus módszer alapvetően három oppozícióval jellemezhető: ez a szinkrónia és diakrónia, nyelv és beszéd, illetve külső és belső nyelvészet. A szinkrón szemlélet a nyelv állapotát egy adott időszakon belül vizsgálja, míg a diakrón szemlélet szinkrón nyelvállapotokat hasonlít össze. A történeti összehasonlító nyelvészetre ez utóbbi jellemző, a strukturalizmus azonban a szinkróniát tartja elsődlegesnek a diakróniával szemben.

Ez a szemlélet elkülöníti egymástól a nyelvi rendszert és a beszédet, ugyanis ebben a megközelítésben a nyelv jelek absztrakt rendszerét jelenti, míg a beszéd a nyelv egyedi és

anyagi megnyilvánulását. Ebből következik, hogy a nyelv közvetlenül nem megfigyelhető, absztrakt rendszer, amely kizárólag a beszédben való realizációja révén figyelhető meg, így tehát nyelv és beszéd nem választható el egymástól, mert a beszéd a nyelv realizációja és a nyelv a beszéd előfeltétele.

A nyelvi rendszer elemek halmazából áll, melyek között relációk állnak fenn, s melyek a rendszerben elfoglalt helyüket és tulajdonságaikat ezen relációk révén kapják meg. A nyelvi jel szerkezetében szintén egy oppozíció figyelhető meg, ez ugyanis jelölőből és jelöltből áll, a kettejük közti viszony pedig önkényes. A nyelvi rendszer elemei között két rendezési elv áll fenn: a szintagmatikus rendezési elv a nyelvi elemek lineáris elrendezését jelenti, míg a paradigmikus rendezési elv az adott környezetben egymást kizáró elemek között áll fenn. A nyelvi rendszer további részrendszerekre tagolódik, így fonológiai, morfológiai, szintaktikai, szemantikai és lexikai részrendszerre.

2.2. A határozói igenév vizsgálata funkcionális keretben

2.2.1. Magyar Grammatika álláspontja a határozói igenevekkel kapcsolatban

A klasszikus leíró nyelvészeti álláspontok legújabb és legteljesebb összefoglalásának a Keszler Borbála által szerkesztett *Magyar Grammatika* tekinthető, így én is ezt veszem kiindulópontnak: a *Magyar Grammatika* elmondása szerint felhasználja a klasszikus grammatikák eredményeit, s egy modernebb keretbe építi azokat, valamint szerepet kapnak a modern pragmatikai és szemantikai kutatások, és bizonyos esetekben strukturális szempontokat is érvényesítenek. A könyv célja tehát egyfajta szintézist alkotni a különböző nyelvészeti álláspontokból, az egyes fejezeteket elolvasva azonban világossá válik, hogy ez a törekvés sokszor ütközik nehézségekbe.

Az igenevekkel foglalkozó fejezet igen rövid és nem mond túl sokat az eddigi grammatikákhoz képest: természetesen itt is az igenevek átmenetiségére tevődik a hangsúly, azaz igei és nem igei tulajdonságok szorosan összefonódva jelennek meg benne. Az azonban már első olvasásra feltűnik, hogy az igenév, mint átmeneti szófaj bemutatása számos kivételt generál, akár az igenévképzést nézzük, akár a szófajváltást.

Már a határozói igenevek képzésénél kisebb ellentmondásra figyelhetünk fel, ugyanis a könyv szerint határozói igenevet csaknem minden ige típusból létrehozhatunk, utána azonban számos igei csoportot felsorol, amelyek esetében ez mégsem lehetséges. A határozói igenév a mondatban határozói szerepben tűnik fel, s bár felmerül az állítmányként való

elemzés a léteivel együtt álló igeneves alakoknál („*a föld fel van szántva/ ki van ficamodva*”), azonban itt sem látunk konkrét állásfoglalást, sőt, végül arra a következtetésre jut, hogy valójában egyik felfogás sem helyes, ugyanakkor megoldást nem kínál a problémára.¹

Ha a határozói igenévi alaptagú szintagmát vizsgáljuk, akkor azt a megállapítást tehetjük, hogy a határozói igenév a legszélesebb körben és legnagyobb mennyiségben bővíthető szófaj az igenevek között (Keszler 2000: 242). A határozói igenévnek alanya is van, mely általában megegyezik a mondat állítmányának alanyi vonzatával („*Sok szerencsét kívánva köszöntem el a vendéglátóktól.*”), de el is térhet attól; ebben az esetben saját alanyú határozói kifejezésről beszélünk: „*A dobozt oldalára állítva s ujjaimmel leszorítva sikerült meggyújtanom a gyufaszálat.*” Elveti a korábbi nyelvtanok egységes álláspontját, miszerint a határozói igenévnek csupán akkor van alanyi bővítménye, ha az saját alany. Ráadásul a határozói igenév alanyi vonzatossága annyira meghatározó, hogy alanytalan igéből nem is alkotunk határozói igenevet: **Esve, esernyővel mentünk ki az utcára.* (Keszler 2000: 241) Az állítás megerősítésére felhozott példából azonban egy mindenképpen kifogásolható, melyet a *Magyar Grammatika* is kérdőjelesen közöl, nem tűnik tehát logikusnak, hogy egyáltalán miért említi meg a példák között.

Viszonylag újdonságot jelent az igenevek szófajváltásáról szóló rész: a lexikai szófajváltás a határozói igenevek esetében kétféle módon zajlik; vagy az igenevek általános szófajváltásának megfelelően, vagy a határozószók szófajváltásával azonosan. Az igenevek szófajváltását az okozza, hogy az igei tartalom elkezd csökkenni, majd meg is szűnik a szóban, azaz gyengül a cselekvés- és történésjelentés, ami ahhoz vezet, hogy az igenév már nem vezethető le az igéből. Azzal, hogy ez az igei tartalom megszűnik, a határozói igenév gyakorlatilag határozószóvá válik. Abban az esetben, mikor az igenév szófajváltása a határozószók szófajváltásával egyezik meg, a fő ok a fogalomjelentés csökkenése, majd eltűnése, melynek eredményeképpen a viszonyjelentés kerül előtérbe (Keszler 2000: 244).

Ha a határozói igenév funkciója vagy jelentése megváltozik, az különböző szófajokat eredményezhet, többek között létrejöhet belőlük módosítószó, névutó és kötőszó. Természetesen ahhoz, hogy ez bekövetkezzen, több feltételnek kell teljesülnie: a módosítószóvá váláshoz például elengedhetetlen az igenév elszervetlenedése (Keszler 2000: 244). Ennek egyik szemléletes példája, mikor a határozói igenév valamilyen mondást,

¹ Feltűnő különbség, hogy Keszler Borbála 1980-ban elhangzott előadásában a határozói funkcióknál megemlíti a fokhatározót, illetve a hasonlító határozót is, de ez a szemlélet a Magyar Grammatikában már nincs jelen, ott ugyanis a határozói igenév mondatbeli szerepét tekintve idő-, ok- és állapothatározóként szerepel, tehát még az eddigi grammatikákban mindenütt jelenlévő módhatározót sem említi, csupán a komplex határozók között.

megállapítást, tapasztalást jelentő ige bővítménye: „Az eddigi tapasztalatainkat összegezve megállapíthatjuk, hogy...”. Ugyanis a beszéd folyamán a mondást, tapasztalást kifejező alaptag elhagyható („*Tapasztalatainkat összegezve: nem nő a válások száma az országban.*”), így viszont a határozói igenevet már egyik mondatrész sem kapcsolja grammatikailag a mondat szerkezetéhez, ezáltal szervetlenné válik. Abban az esetben, amikor a határozói igenév névutóvá, vagy kötőszóvá válik, az igenév grammatikai funkciója lesz az egyeduralkodó.

2.2.2. A határozói igenév vonzat illetve szabad bővítmény szerepben

Ha a történeti és leíró nyelvészeti szakirodalmakat nézzük, szinte mindenütt azt találjuk, hogy a határozói igenév szabad bővítmény, s az ezzel a szófajjal foglalkozó fejezetek nem is érintik a vonzatosság problémáját. Még azok a munkák sem vetik fel ezt a kérdést, melyek középpontjában a határozói igenevek állnak, mint például Keszler Borbála 1980-ban megjelent tanulmánya.

A *Magyar Grammatikában* ehhez képest változás, hogy itt már szó esik a határozói igenév vonzat szerepéről az állapotjelentésű létige mellett (*ki van kötve / el van szakadva*). Mivel azonban a határozói igenévre alapvetően az alaptaghoz való laza kapcsolódás és a mellékmondatszerűség jellemző, így csaknem mindig szabad bővítményként áll, s csak 1-2 speciális szerkezet típusban fordul elő vonzatként (*Égve hagyta a villanyt. / Fogva tartotta a madarat.*). A könyv felhívja a figyelmet a főnévi és a határozói igenév közötti sajátos munkamegosztásra: e szerint a főnévi igenév alanyként és tárgyként is vonzat, valamint a határozói pozícióban is gyakran tölti be a vonzat szerepét, ezzel szemben a határozói igenév a legtöbb esetben nem vonzat, hanem szabad határozó (Keszler 2000: 241).

Horváth László már az 1980-as években elkezdett ezzel a kérdéssel foglalkozni, egyetlen példára hivatkozva, mely arra utalt, hogy a határozói igenév szerepelhet kötött bővítményként: „*Elfakadánk mindnyájan nevetve rajta.*” Elsőként persze azt kell tisztázni, hogy ez a Bethlen Miklóstól származó adat vajon elszigetelt, vagy pedig egy típus képviselője. Ha az előbbi eset áll fenn, akkor a további vizsgálódásoknak természetesen nincs értelme, ha viszont több példa is mutatkozik, akkor fontos megállapítani, hogy a határozói igenév más típusú igék mellett is lehet-e vonzat.

A fenti példa alapján valószínűleg mindenkinek eszébe jut a *sírva fakad* kifejezés, ebben az esetben azonban problémát jelent az eleven szintaktikai szerkezetek szétválasztása a frazeológiailag összeforrott egységektől, s a *sírva fakad* esetében is megkérdőjelezi ez az összeforrottság az igenév vonzat voltát. Elevebbé teszi viszont ezt a szintaktikai viszonyt,

ha megnézzük, hogy milyen szerkezet állhat a *fakad* mellett ugyanilyen jelentésben, ez pedig nem más, mint a *-ra/-re* ragos főnév (Horváth 1991b: 65): „*Valamennyien nevetésre fakadtak.*” Ezzel alkotnak sajátos oppozíciót a következő kifejezések: „*A béketörekvések a humanisztikus világszemlélet lényegéből fakadnak.*” / „*Fakadnak a rügyek.*”

Amint azt a fenti példák esetében láthatjuk, a *fakad* mellett álló igenév a struktúrák megkülönböztetését szolgálja, így vonzatszerűnek tekinthető. Így el is jutunk az *elfakad nevetve* szerkezethez, melyre több példát is látunk („*Hallgatott sokáig s majd elfakadt sírva.*” / „*Akit én szeretek, Meg van az szeretve, Ha rá tekintek is, Elfakad nevetve.*”), s ez azt bizonyítja, hogy nem elszigetelt adatról van szó. Ez a szerkezet azonban meglehetősen merev, s ez egyértelműen a vonzatosság ellen szól, viszont itt is vonzatszerű a viselkedése, hogy ugyanúgy struktúrák elkülönítését szolgálja, mint a fentebb leírt esetben: „*Kezében elfakadt a tojás.*”

Ahhoz, hogy megtudhassuk, a határozói igenév más igék mellett is játszhat-e ilyen szerepet, a *fakad* jelentéséből kiindulva azokat az igéket érdemes első körben megvizsgálni, amelyek a ’hirtelen valamilyen cselekvésbe kezd, hirtelen valamilyen állapotba jut’ jelentéskörbe tartoznak. Horváth Gulácsy Irén történelmi regényeiben talál erre számos példát („*Zokogva fakadt, dallamos, talán még sokkal csábítóbb asszonyhívással, mint volt a beszéde.*” / „*Elpukkant nevetve.*”). Itt ugyanúgy megjelenik az előzőekben már vizsgált *sírva/nevetve fakad* szerkezet, viszont látunk példát a *sírva* igenév szinonimáira is („*Majd dühkínjában a tenyere vastaghúsába verte a fogát, zokogva robbant.*”), mely szintaktikailag elevenebbé teszi a szerkezetet, valamint a *fakad* igét is felváltják közelebbi és távolabbi rokon értelmű szavai. Ezekkel a kifejezésekkel az a probléma, hogy egyetlen író nyelvhasználatára nem lehet perdöntő bizonyítékként hivatkozni, ráadásul Horváth sem talált más forrásokban a *pukkan, buggyan* stb. igék mellett határozói igenévi vonzatot.

Ezek után érdekes kérdés lehet, hogy vajon más jelentéstípusú igék mellett előfordulhat-e vonzatként a határozói igenév. A *van* és *nincs* igék mellett álló, állapotot jelölő határozói igenevek az igék pusztá létezését, birtoklást kifejezett kötött szerkezeteivel szemben biztosítják az oppozíciót, így vonzatnak tekinthetőek (Horváth 1991b: 67): *Az újszülött macska szeme csukva van.* A határozói igenév kötött bővítményként a *van* jelentésű *áll* ige mellett is megjelenik: *Nyitva áll az ajtó.* Mivel a *marad* ige struktúrái nagyon hasonlítanak a *van* kötött szerkezeteihez, így nem meglepő, hogy a határozói igenév itt is betöltheti a vonzat szerepét: *Egy pillanatra elvesztette egyensúlyát, de állva maradt.*

A vizsgálódás következő csoportját az ige + *vmi* + *vhogyan* vonzatstruktúrák alkotják: „*Az egész éjszakát imádkozván töltötte.*” / „*A lány csodálkozva fogadta a házassági ajánlatot.*”, illetve a *vhogyan* érzi magát szerkezet: „*Pista tökéletesen feljogosítva érezte*

magát tréfára és felzúdulásra.”

Az ebben a fejezetben bemutatott példák alapján joggal gondolhatjuk úgy, hogy a határozói igenév nem csak szabad bővítményként állhat, bár egyértelmű, hogy Horváth Lászlónak nem felel meg minden példája a tudományosság kritériumainak, hiszen van, ahol csak saját nyelvérzékére, vagy egyetlen író nyelvhasználati sajátosságaira támaszkodik.

2.2.3. A határozói igenév mondatbeli szerepeinek részletes vizsgálata

Bár az eddigi grammatikák mindegyike kitér a határozói igenevek mondatbeli szerepére, ugyanakkor a fentebb említett tanulmányok nem alkalmasak arra, hogy pontos képet kapjunk erről, elég csak a *Magyar Grammatika* szűkszavúságára, vagy a *Nyelvművelő Szótár*nak a határozói igenév használatával kapcsolatos specifikus (a tudományosságot gyakran nélkülöző) megközelítésére gondolni.

Horváth László több tanulmányában is rendkívül részletesen foglalkozik ezzel a témával, így számomra az ő írásai szolgáltatják a legmegfelelőbb alapot ahhoz, hogy átfogó képet fessek a határozói igenév használatáról. Munkássága rendkívül kiemelkedő, hiszen Keszler Borbála mellett ő volt az, aki valóban rendszerbe foglalta az igeneveket, úgy, hogy minden mondatbeli funkciót figyelembe vett és az eredeti szófaji értéket elválasztotta a másodlagos használatától (Keszler 1980: 481). Horváth 3 szinkrón metszet vizsgálatával próbája minél árnyaltabban bemutatni a határozói igenév grammatikai szerepeit: ez a 3 időszak nem más, mint a kódexek kora, a középmagyar kor, valamint a reformkor. Erre épülve világosan kirajzolódik a *-va/-ve* és *-ván/-vén* képzős igenevek sorsa nyelvünk történetében. A kódexek kora előtti adatok száma túlságosan csekély ahhoz, hogy abból bármiféle következtetést vonjunk le a két képző esetlegesen eltérő használatára vonatkozóan, így azokat nem is veszi bele az elemzésbe. A kódexekben a *-ván/-vén* használata gyakori, a *-va/-ve* képző főként csak állapothatározóként és módhatározóként szerepel. A középmagyar korban egyfajta funkciómegoszlás következik be, melynek eredményeképpen a *-va/-ve* általában mód- és állapothatározói funkcióban áll, míg a *-ván/-vén* többnyire idő- és okhatározói szerepet játszik. A későbbiekben a *-ván/-vén* alak egyre inkább háttérbe szorul, s ez a tendencia már a reformkorban tetten érhető. Horváth László a tanulmányában a mondatbeli funkciók elemzésének hagyományos módszerét választja, azaz az adatokat többé-kevésbé adottnak tekintett kategóriákba sorolja.² Ő így ír erről: „Az elemzés figyelembe veszi az igenév és az általa bővített szerkezeti alaptag közötti jelentésbeli kapcsolatot, valamint tekintettel van a

² A másik esetben az elemző nem adott kategóriákhoz igazodik, hanem a határozói igenév alapszavának és az igenév által bővített szónak a jelentésosztályát állítja középpontba.

határozói igenév időviszonyító szerepére, cselekvő vagy szenvedő értelmű használatára, úgynevezett cselekvéshordozójának milyenségére, sőt bizonyos mértékig a bővítettség és a szórend kérdésére is.” (Horváth 1992: 35) Ahhoz, hogy az elemzést teljes egészében megérthessük, szükséges a fent idézett szempontok bővebb kifejtése.

Ha a határozói igenév határozói funkcióban jelenik meg a mondatban, akkor mindig van időviszonyító szerepe; ez lehet előidejűség, egyidejűség és utóidejűség. Horváth Károly Sándor nyomán az igenév cselekvéshordozójának nevezi azt a főnevet, „amelyre az igenévi cselekvés vonatkozik, de amely az igenévnél nem tárgyi vagy határozói bővítője.” (Károly 1956: 45) A cselekvéshordozó valójában az a mondatrész, amelyből a határozói igenévnél állítmánnyá vagy állapotváltozó és létige transzformálásával létrehozott mondat alanya lesz:

- (1) „*Én Kendnek az levelét megolvastán jó emberséggel a mit én érteni fogok, megírom Kendnek.*” → *Én olvasom meg a levelet* (alanyi cselekvéshordozó)
- (2) „*... és az ajtó előtt mindenkor készen zabolázva tartotta egy szolgám a paripámát*” → *A paripám volt zabolázva* (tárgyi cselekvéshordozó)
- (3) „*Fölhasználám az alkalmat – ki a zárva vélt ajtón a kertbe...*” → *Úgy vélték, az ajtó zárva van* (határozói cselekvéshordozó)

Ha a cselekvéshordozó a cselekvés aktív végrehajtója, akkor cselekvő értelmű („*Nyolc ifjú legény minap úton menvén egy erdőben jutának.*”), ha a cselekvéshordozó a cselekvés elszenvedője, akkor szenvedő értelmű („*Nyitva volt mindenkor szivem te előtted.*”) igenévről beszélünk. Minden határozói igenév bővíthető határozóval, tárgy azonban nem járulhat minden igenévhez. Ha a szórendet vizsgáljuk, azt látjuk, hogy a határozói igenév a szerkezeti alaptag előtt és után egyaránt előfordulhat.

2.2.3.1. Egyszerű határozók

a, Időhatározó

A határozói igenév ebben a funkcióban mindhárom metszetben igen gyakran előfordul, s mindhárom korban a *-ván/-vén* képző az uralkodó, olyannyira, hogy *-va/-ve* képzős adatok csak a reformkorból származnak, de azok is elhanyagolható mennyiségűek. Legtöbbször előidejűséget kifejező, alanyi cselekvéshordozójú, cselekvő értelmű példát látunk, melyekben

a határozói igenév megelőzi a szerkezeti alaptagul szolgáló igét: „*ottan le haitia feiet, el fordulwan tölem menten megyen előlem*” / „... *az állkapcsot fölnyitván, újjainkkal is tisztítjuk a szájüreget*”. Az egyidejűséget kifejező adatok száma mindhárom metszetben igen kevés, mint ahogy szenvedő értelmű időhatározói szerepre is csupán egy-két adat utal, az is csak a reformkorból („...*ha Damoklész kardja alul fel mentve a külföldre eljutnék*.”). Ezzel szemben időhatározóként igen gyakori a független cselekvéshordozó: „*Isten szerencsésen haza vivén, Kddel véget érek*” / „... *a ma beküldöttet két tébornok fogadván, a válasz holnapra ígértetett*.”

Horváth megemlíti azt is, hogy az időhatározói szerepet sokszor nehéz megkülönböztetni az állapothatározói és okhatározói funkciótól, épp ezért ennek feloldására a későbbiekben láthatjuk az idő-állapot, az idő-ok és az idő-állapot-ok komplex határozók bevezetését. Ezen felül az is megnehezíti az elemzést, hogy az előidejű idő- és állapothatározókat elkülönítsük egymástól: itt a hangsúly („*Mért jut eszembe A boldogság képe, Mely, míg nálad voltam, Szállt szivem fölébe, Mint vándormadár, hogy Ottan megpihenjen, S megpihenvén, róla Ismét elröppenjen*.”), a szórend („*Kiáltnac te hozzád kic fogságban tartatnac, Nagy keserves szivvel te elődben járulnac, Földre leburulván velunc egyetemben Jesust Jesust kiáltnac*.”) és a bővítmények („...*eroes eczetet toerj eroessen oeszve, mint á pépet, ruhára kenvén, á talpait koesd bé vélle*.”) nyújthatnak segítséget. Ennél még nagyobb nehézséget jelent az egyidejűséget kifejező határozói igenevek idő- és állapothatározói funkciójának elkülönítése, s annak meghatározása, hogy itt csak egyszerű idehatározóról van-e szó, vagy pedig komplex idő-állapot határozóról. A tanulmány szerzője az időhatározói szerepbe sorol egy érdekes csoportot, nevezetesen az olyan határozói igeneveket, amelyek esetleg ok-okozati kapcsolatra is utalnak: „... *Istenem! szegény szerencsétlen hazánk parancsára mindnet megtevén e messze földre jutottunk*.”

b, Állapothatározó

Az első és a második metszetben a *-ván/-vén* képző dominál, az adatok többsége előidejűséget fejez ki és cselekvő értelmű, az igenév alanya általában megegyezik a mondat alanyával: „...*Az Jesus Christusban, mi fő hadnagyunkban bizvan, pogányra megyünk*” / „... *Könyvezve kinlódván szomorú éltemet Siratom és gyötröm óránkint lelkemet*”. Azonban nem csak alanyi, hanem például tárgyi („... *úgy cselekedjél, úgy harcolj, jobb hogy az ellenség fegyvere emésszen meg, s halva lássalak, mintsem elszaladván gyalázatosan*.”) és független („*Kemény Jánossal mind német, mind magyar hadak felesen levén, Segesvár mellé száll hadaival 1662. januárban*.”) cselekvéshordozójú adatokra is jócskán akad példa. A reformkori kép az

előbbiekhöz képest sok változást mutat, mivel itt a *-va/-ve* képzős, előidejűséget kifejező, szenvedő értelmű határozói igenevek a vezető szerep: „*S aki ott kötözve ül, A gonosz, kaján anyó*” / „... *mi tökéletesen felszerelve sietünk a rácok elleni táborba*”.

Az állapothatározói és a módhatározói szerep megkülönböztetése sokszor rendkívül nehéz: ha a határozói igenév előidejűséget fejez ki, vagy szenvedő értelmű, akkor ez a megkülönböztetés nem problematikus, mivel ezek a tényezők a módhatározói besorolás ellen szólnak. Az egyidejűséget kifejező, cselekvő értelmű adatok esetében azonban nincs ilyen biztos kapaszkodó, így a vitatható esetekben a döntés csak az elemzőtől függ. Mindazonáltal Horváth a példaanyagot vizsgálva arra a megállapításra jut, hogy a mozgást, hangadást, szándékos és fizikai jellegű cselekvést jelentő, valamint a cselekvés ismétlődését kifejező igékből képzett igenevek inkább módhatározónak, míg a szellemi tevékenységgel kapcsolatos igékből képzettek inkább állapothatározónak tekinthetők. Ezek mellett az is lényeges szerepet játszik a döntésben, hogy az igeneves szerkezet alaptagja milyen szemantikai osztályba tartozik, sőt, még az is lényeges, hogy az igei állítmány tartós vagy pillanatnyi cselekvést jelent:

(1) *A kislány sírva megy hazafelé.* (inkább módhatározó)

(2) *A kislány sírva érkezett haza.* (inkább állapothatározó)

c, Létige melletti állapothatározó

A szakirodalomban egyáltalán nem egységes az ilyen igenevek megítélése: *Az ajtó nyitva.* / *Az ajtó nyitva van.* Simonyi például a második mondat igenevét az állapothatározók közé sorolja, míg Klemm szerint az első típusban névszói, a másodikban pedig összetett állítmánnyal van dolgunk. Tompa József az első mondat igenevét másodlagos állítmánynak nevezi, Keszler Borbála azonban ugyanitt hiányos szerkezetről beszél. Horváth mindkét mondatban állapothatározónak tartja az igenevet, de elismeri, hogy igen szorosan kapcsolódik a létigéhez, szorosabban, mint bármely más bővítmény: sokszor előfordul, hogy a létigének nincs is más bővítménye, hanem a bővítmények az állapothatározói igenévhez, vagy az igenév és a létige alkotta együtteshez kapcsolódnak (*Az ajtó néha csak résnyire van nyitva.*). Az első két metszetben viszonylag kevés ilyen adatot találunk, viszont a reformkori anyagban száznál is több példát láthatunk, melynek egyik oka a német nyelvi minta lehet (v.ö.: *Das Museum ist geschlossen.* – *A múzeum zárva van.*).

A határozói igenévnek ez az egyetlen olyan szerepe, ahol mindhárom metszetben a *-va/-ve* képző használata uralkodó, a *-ván/-vén* rendkívül ritka („*Istennek áldása legyen reád*

szállván”), valamint minden idetartozó igenévnek alanyi a cselekvéshordozója; általában az előidejűséget kifejező, szenvedő értelmű igenevek jellemzőek: „... *Meg lesz ágyad vetve nálam*” / „... *Hadd legyek megáldva, Legyek megszentelve*”. A határozói igenévnek létige melletti állapotathatározói szerepében nagyon sokszor van határozója, tárgya viszont szinte sosem. Az igenév többnyire a létige után helyezkedik el, az ezzel ellentétes felépítés egyik korszakra sem jellemző.

d, Módhatározó

Valamennyi ide tartozó határozói igenév cselekvő értelmű, a cselekvéshordozó mindig alanyi, előidejűséget kifejező igenevet nem találunk. Az első két metszetben sok a *-ván/ -vén* képzős igenév, a reformkori metszetben ez az arány megfordul: „*Nem elég é nappal az a sok bánat hogy gyötör De álmomba is ront sértvén mint egy éles tőr*” / „*Ha így szakadozva beszélsz, úgy estve lesz, míg regéd végihez jutunk.*” Bár az utóidejűséget kifejező igenév igen ritka, de mindegyik metszetben látunk rá példát. Előfordul, hogy a határozói igenév módhatározóként nem igét, hanem igenevet bővít, ez különösen a reformkori anyagra jellemző: „... *mivel mind ennek sietve kell megtörténni*”.

Arról már a fentiekben esett szó, hogy a módhatározói és az állapotathatározói szerep megkülönböztetése nem egyszerű, viszont az idő- és módhatározói szerep elválasztása is sokszor nehézségekbe ütközik. Ha az igenév előidejűséget fejez ki, akkor állapotathatározóval kell számolnunk, ha viszont egyidejűség áll fenn, sokkal nehezebb az elemző dolga. Károly Sándor ezt a problémát úgy próbálja megoldani, hogy bevezeti a tágabb értelemben vett módhatározó fogalmát: ilyen esetekben az igenév „szellemibb, elvontabb, rövidebb ideig tartó” mellékcselekvést fejez ki (Károly 1956: 128) (*Lovagolok fűzfasípot fűjva*).

e, Fokhatározó

Ez a funkció csak szórványosan fordul elő: az igenév mindenütt egyidejűséget fejez ki, cselekvő értelmű, a cselekvéshordozója pedig alanyi („... *kívánván ezek után Isten tartsa, éltesse Kdet kívánom.*” / „... *igyekeztvén igyekeztem azon, hogy megfelelhessenek feltölt szándékomnak*”). A fokhatározói szerep a módhatározóhoz áll legközelebb, jellegzetes megjelenési formája a figura etymologica.

f, Eszközhatározó

A szakirodalomban más helyen nem fordul elő említés a határozói igenév eszközhatározói szerepéről, s ennek valószínűleg az az oka, hogy nagyon nehezen lehet elválasztani a módhatározói funkciótól. Horváth szerint a különbség a következőben rejlik: „ha maga az igenévvel kifejezett cselekvés az, ami által az igeneves szerkezet alaptagjával jelölt cselekvés végbemegy, akkor inkább eszközhatározóról beszélhetünk; ha pedig az igenévvel kifejezett cselekvés csak kísérője, kiegészítője a szerkezet alaptagjával megnevezett cselekvésnek, akkor inkább módhatározóval állunk szemben.” (Horváth 1991a: 27) Az eszközhatározói szerep tehát az okhatározóéhoz áll a legközelebb, valamint a műveltetéssel is kapcsolatban van. Néhány példa erre a típusra: „*Vétettem ellened, kételkedvén benned, lelkem, ó szép Coelia*” / „... inkább szívemet hagynám megrepedni, mint hozzád menve, téged szerencsétlenné tenni”.

g, Okhatározó

Az első és harmadik metszetben a példák száma 50-50-re tehető, a kuruc kori anyagban azonban száznál is több adatot találunk az okhatározói funkcióra. Ennek oka máig nem tisztázott, az is elképzelhető, hogy ezen kor szerzői nagyobb jelentőséget tulajdonítottak az indoklásnak, de ez persze csak feltételezés. Az okhatározói szerepben a -ván/ -vén képző a domináns, minden adat cselekvő értelmű, általában egyidejűséget fejez ki, cselekvéshordozója alanyi („*Mindég hírek után vágyván, kértem Ehrensteint, térne be egy kávéházba velem*” / „*Fáradtsága után nyugodni akarván Cupido fejet hajta Julia ölében*”). Az alanyi cselekvéshordozó mellett jó néhány példát látunk a független cselekvéshordozóra is: „*Háromé E jószágok nem lehetvén, Egyre kell majd jutnia*”. Okhatározóként az igenév többnyire megelőzi az igeneves szerkezet alaptagját: „... járja a tőled megvett halesz veres, melyet hatalmasan ürítgetik, meg akarván az epemirigyől szabadulni.” Ebben a szerepben a főnevet követő lévén igenév már-már névutónak vagy kopulaszerű elemnek tűnik: „*Futár lévén, rövidebb utat kellett vennem Vác felé.*”

h, Célhatározó

Az első metszetben nem találunk ilyen példákat, és a másik kettőben is igen ritka: mindegyik adat -ván/-vén képzős, alanyi cselekvéshordozójú és cselekvő értelmű, a legtöbb utóidejűséget fejez ki: „*Hanem ha az nagy Úr reám tekint meg szán Világi kínomat ott fen orvosolván*

Felviszi lelkemet Mennybe vigasztalván” / „Ujját ajakára nyomá, jelentvén, hogy szólania nem szabad”.

g, Állandó határozó

Horváth egyetlen ilyen példát talál, mégpedig a reformkorból: itt a határozói igenév az igenek érdekes, szokatlan vonzata. A szerző e példából kiindulva foglalkozik a későbbiekben azzal a kérdéssel, hogy vajon a határozói igenév mindig szabad bővítmény, vagy betöltheti a vonzat szerepét is: *„Elfakadánk mindnyájan nevetve rajta.”*

2.2.3.2. Komplex határozók

a, Idő-állapot határozó

Ebben a funkcióban az első két metszet összes igeneve cselekvő értelmű (*„Hozzá közel lévén lábot ne nyomogass” / „Számlálván sok búmot épen ellankattam”*), nem ritka a független jelentéshordozó és az igenév szinte mindig az ige előtt helyezkedik el. Az első két metszetben a *-ván/-vén* képző gyakoribb, a harmadikban a *-va/-ve* képző képző kerül előtérbe: *„... hogy elveszve mégis megmaradj”*. Tárgyi bővítménnyel csak ritkán találkozunk, határozót viszont gyakran kap az igenév.

b, Idő-ok határozó

A komplex funkciók között ez a leggyakoribb, s itt is egyértelműen a *-ván/-vén* képzős alakok vannak fölényben. Az adatok többsége előidejű, cselekvő értelmű, és megelőzi az igeneves szerkezet alaptagját (*„Felnevelkedvén azalatt László, királyságra beállítatik.”*); csak az első metszetben találkozunk egyidejűséget kifejező igenevekkel (*„... Udvari jó módját látván érzem kénját, keservesen rá nézvén.”*), független cselekvéshordozójú adat viszont mindhárom metszetben előfordul. Az első metszetben igen sok igenévnek van tárgyi bővítménye, a határozói bővítmény viszonylag ritka.

c, Állapot-mód határozó

Igencsak kevés anyag áll rendelkezésünkre ilyen funkciót betöltő igenevekről, az azonban megállapítható, hogy az igenév ritkán vesz magához bővítményt, általában megelőzi a szerkezeti alaptagot, egyidejűséget fejez ki, cselekvő értelmű és cselekvéshordozója alanyi: „*Most is kezemben e levél, s remegve Érinti ajkam*” / „*Rettegve jár és kél*”.

d, Állapot-ok határozó

Az első metszet igenevei *-ván/-vén* képzősek, cselekvő értelműek, legtöbbször előidejűséget fejeznek ki: „*Azzal az Istent hiyuc segítségul mellenc, o velunc leuen, ki árthatna mi nekunc?*”. A kuruc kori metszetben szintén nem látunk példát a *-va/-ve* képzőre, s itt is ugyanolyan tulajdonságokkal rendelkezik az igenév, mint az előző esetben („*Többnyire, amint hiszik, méreggel étettétvén meg.*”). A harmadik metszetben már megjelennek a *-va/-ve* képzős igenevek is, azonban nincs funkcióbeli változás az eddigiekhez képest: „*Szégyen s haragtól felhevülve Törött kardját a földhöz vágja.*”

e. Idő-állapot-ok határozó

Az első metszetben nincs példa erre a funkcióra, a másik kettőben is rendkívül ritka: csak *-ván/-vén* képzővel jelentkezik („*Keveset pihenvén szívem kedvén élhetne*” / „... *hogy Almus, az öregséggel gyengülését érezvén, Árpádnak a' fejedelemséget átadta.*”), a bővítményekkel és a szórenddel kapcsolatban pedig nem tehetünk általános érvényű kifejezéseket, mivel túl kevés adat áll rendelkezésünkre.

f, Mód-fok határozó

Pusztán két adat áll rendelkezésünkre, ezek egyidejűséget fejeznek ki, cselekvő értelműek és alanyi cselekvéshordozójuk: „*Hirtelen futua szaladank.*” / „*Megelégedésed elég jutalmam, szeretve tisztelt fejedelmem.*” Ezeket az igeneveket az különbözteti meg az egyszerű fokhatározóktól, hogy szerepük nem csak az intenzitás jelölése.

g, Mód-eszköz határozó

Csak előidejűséget kifejező, alanyi cselekvéshordozójú és cselekvő értelmű határozói igenevek tartoznak ide: „... *Serényen tanolván te tiszteted tégjed*” / „*A bódítva fojtó párák támadhanak*”.

h, Mód-cél határozó

Mindössze egyetlen példa szerepel ebben a funkcióban, mely a reformkori metszetben található: „*Egyszersmind a has és mell falaira időszakonként könnyű nyomást teszünk, utánozván a lehellés mozgásait.*”

i, Eszköz-ok határozó

Kizárólag *-ván/-vén* képzős, egyidejűséget kifejező, alanyi cselekvéshordozójú, cselekvő értelmű határozói igenevek alkotják ezt a csoportot, a határozói igenév tárgyi és határozói bővítményt is felvehet: „*Sőt, kínomra túlem csak idegeníted, Hozzám keményítvén semmit sem gerjeszted*” / „*A vallás, mely elvonván a földiektől az égieket szemlélésre, tiszta moralitásra, s élet utáni boldogság reményére vonz, bizonyosan felültartotta magát a trónuson.*”

2.2.3.3. Különleges határozói funkciók

a, A 'létére' jelentésű igenév

Az ilyen igenév *-ván/-vén* képzős, egyidejűséget fejez ki, cselekvő értelmű, cselekvéshordozója pedig alanyi: „*Czudalom eszes ember leuin, hogj ez feke bolondsagot hiszez*” / „... *Azt tudnám hogj Urát csak mostan temette Oly szép Aszszony lévén hogj jár feketébe.*”

b, Idéző igenév

Ha a határozói igenévhez idézet kapcsolódik, előfordul, hogy az igenév tartalmas jelentésű határozószókból részben formális szerepű bevezető elemmé válik. Ami megőrződik a tartalmas jelentésből, az alapján ezen igenév funkciója leginkább a módhatározóéhoz hasonlít (Horváth 1991a: 39). Az idéző igenév egyenes és függő idézetek bevezetésére egyaránt alkalmas: „*Kártyát játszván velem vet szívet tromfomra, Kit az bölcs szerelem így magyaráz jómrá Mondván: Ne féll!*” / „*Azt mondják itt, az orosz intervenció meggátlására akart föllépni az itteni kormány ez előtt néhány hóval, de az angol akadályoztatta meg, azt mondva, hogy ő nem teend semmit.*” Az első két metszetben csak a *-ván/-vén* képzővel találkozunk, a reformkori példákban viszont megjelenik a *-va/-ve* is.

c, Modális természetű elem

A határozói igenév szerepe néhány esetben, mikor megindul a szófajváltás útján, egyrészt a módosítószókéra, másrészt a feltételes mellékmondatokéra emlékeztet, egyébként pedig az állapothatározókhoz áll közel (Horváth 1991a: 40). Ezek az igenevek egyidejűséget fejeznek ki, többnyire cselekvő értelműek, cselekvéshordozójuk általános alany: „*Bejövén 895 tájban Eleink mai lakhelyökre, még Árpád alatt mind az egész Magyar hont, ide érte Erdélyt, Tót és Horvát Országot is, hatalmuk alá hajtották.*” / „*... s legközelebb szólván, az öreg Hunyadi János nem igaz ágyból született vala.*”

d, Sajátos felszólító funkció

A határozói igenév ezekben az esetekben olyan szerepet tölt be, mintha felszólító módú igealakot helyettesítene, de nemcsak a felszólítást érzékelteti, hanem rokon szerepet tölt be az okhatározóval is: „*Az én gyötrelmemre s Istenre tekintve indulj fel szerelmemre.*” / *Szerelmes uram, szerelmes atyámfia mivelje meg ezt te Kd, az én gyermekimet gondolván s engemet.*” Az ilyen igenevek tárgyat vagy határozói vonzatot vesznek maguk mellé, s általában megelőzik az igei állítmányt.

e, Állítmányi szerep

Horváth nem tekinti állítmánynak a létige melletti határozói igeneveket (*Az ajtó nyitva.*), melyek állapotot jelölnek, ide sorolja viszont az igenév többesjeles alakját (*Az ajtók nyitvák.*).

Ő a két szerkezet közötti különbséget abban látja, hogy az *Ajtó nyitva* mondatba beilleszthető a *van* igei állítmány, míg az *Ajtók nyitvák* esetében ez nem lehetséges. Velcsov Mártonné tanulmányában részletesebben foglalkozik a határozói igenév állítmányi szerepével, és arra a következtetésre jut, hogy nyelvünk történetében a *-ván/-vén* bizonyos feltételek között az állítmánnyal egyenértékű szerepet játszhatott (Velcsov 1981: 310).

A legtöbb esetben ez a funkció akkor teljesül, ha a határozói igenevet valamilyen kötőszóval vagy kötőszószzerű elemmel kapcsolt mondategység követi: „*Fel tekintvén á fára, Tehát az Hollo'orrába fénlic.*” / „... *de én azzal akkor semmit sem gondoltam, hanem elégnek tartván az én keresetemet harmincezer forintba limitálni, gondolván, hogy annyival is beérem e haza javára való igyekezetimet.*” Előfordulnak olyan esetek is, mikor nem a kötőszóhasználat vezet az állítmányi szerephez, hanem hiányzik az igei állítmány, így a határozói igenév átveszi annak funkcióját: „*Giamoltalan nepek, kik most ream neznek – monduan – leszek oltalmok*” / „*In Anno 1597.ben ezek mind leuen.*”

Nem Horváth az egyetlen, aki a határozói igenév szerepét vizsgálja: Varga Mónika 2011-es írása boszorkányperek szövegeiben tanulmányozza az állítmányi szerepet, valamint a határozói igenév állítmány és a koherenciáért felelős grammatikai elemek viszonya közötti összefüggéseket. A mellett érvel, hogy a határozói igenév állítmányi szerepének vizsgálatával bizonyos szövegtani sajátosságokra is rámutathatunk. A vizsgálat abból a megállapításból indul ki, hogy a határozói igenév bizonyos szövegtani környezetben betölthetett olyan funkciót, amely a *verbum finitum* funkciójához közelít (az adott tagmondat hiánytalanul megkonstruálható ragozott igével). Az egyik ilyen helyzet, amikor kötőszóval kapcsolódik, illetve amikor nincs fölérendeltje a mondatban.

Varga azért vizsgálja boszorkányperek szövegét, mert ezek viszonylag közel állnak az élnyelvi használathoz, az igenevek használata pedig főként elbeszélésekben gyakori. Ezekben a tanúvallomásokban a határozói igenévi állítmány viszonylag gyakori, és mindig *-ván/-vén* képzős formában fordul elő. A határozói igenév állítmányi szerepének tárgyalásában jellemzően két típust különítenek el, nevezetesen mikor mellérendelő kötőszóval kapcsolódnak, vagy ha a mondatban nincs fölérendeltje a határozói igenévnek. A tanúvallomások szövegeit vizsgálva azonban látható, hogy ez a két csoport nem különül el egymástól ennyire élesen; sokszor figyelhető meg átmenet, valamint a névmási koreferenciának hasonlóan nagy szerepe van az állítmányi szerep felismertetésében, mint a mellérendelésnek (Varga 2011: 5).

Különböző nyelvi elemeket különít el, melyek felismertetik a határozói igenév határozói szerepét, elsőként a mellérendelést: ha a határozói igenév mellérendelő kötőszóval

kapcsolódik a tagmondathoz, a két tagmondat egyenrangú egységként értelmeződik. Így az igenévi állítmány explicit, a benne kifejezett esemény önálló és nem körülményértékű (Varga 2011: 7.): „akkor hallyotta szájából az Szolganak, Varga Gyurkonak hogy az eő Aszszonya Szabó Mihályné a proxime el mult Nagy Pénteken nap föl költő előtt az kankalik ágoshoz kötvén az Tehenit, és ott megh mosta.”

A nyelvi koreferencia is jelzi a határozói igenév ezen szerepét: ebben az esetben a tagmondatok között nem egyenrangú a viszony, a névmási eredetű kötőszó mondatrész szerepben van, mégpedig körülményt fejez ki: „Item magához hitegetvén irt Domokos Jánosnak, Eöcsét, mellyelis udő mulván öszvö veszet, megh fenegette, és mindgyárást azon fenegetőzisse után megh betegedett.” / „... arra Németh Panna felelvén, ne fély semmi baja sem lesz.” / „... mellyért szólván ezen Fatens hogy nem csak egy Embernek kölletnék azon füvet adnyi, hanem többeknek is, mivel egyaránt való Jobbágyi vagyounk az Urasághnak, ezen szókra nézve vissza küldüttö Mokrányi Mátyás Ispán a pinzit Bán Györgynek.”

Végül átmeneti kategóriaként szerepelnek azok az igenevek, amelyek saját, független alannyal rendelkeznek: „harmadik éjczakára kelvén, ismét egy kalapos le eresztett hajju személyt látott az ágya fejénél” / „Mind az által holnapot aduán Isten érnem, ugyan által megyek hozzátok es megh Latogatlak benneteket. A külön alany miatt tagmondatértékű a szerkezet, azonban nem feleltethető meg a véges igével megkonstruált változatnak, mivel további jelentés-összetevőket tartalmaz, megőrizve a körülményt kifejező szerepet (Varga 2011: 19).

2.2.3.4. Metszetek összehasonlítása

Ha összehasonlítjuk a három metszetet, azt vehetjük észre, hogy a határozói igenév használata a kuruc korban volt a leggyakoribb: ebben az időszakban még sokkal jellemzőbb volt a *-ván/-vén* használata, a reformkorban azonban éles fordulat következett be, s az igenevek túlnyomó többsége *-va/-ve* alakban szerepel. Szerepét tekintve az első metszetben az időhatározói funkció a legjellemzőbb, s ez a tendencia figyelhető meg egészen a kuruc korig. A reformkorra az állapothatározói funkció veszi át a szerepet, ami minden bizonnyal a német nyelv hatásának tudható be. Az, hogy az állapothatározói funkcióval párhuzamosan a *-va/-ve* használata válik gyakoribbá, valószínűleg nem véletlen, ugyanis ezt a szerepet mindhárom korszakban a *-va/-ve* képzős alak látta el. Ha a határozói igenevek cselekvő vagy szenvedő értelmű használatát vizsgáljuk, szintén fontos változást vehetünk észre: az idő előrehaladtával, ugyanis a szenvedő értelmű igenevek száma egyre nő. A határozói igenév bővítményeinek

tekintetében nincs ilyen változás, tehát az egyes funkciók bővítettségének mértéke meglehetősen állandó.

2.2.4. Saját alanyú határozói igenevek

A határozói igenevek igei sajátossága, hogy lehetnek igei vonzataik, azaz alanyuk, tárgyuk és határozójuk. Mivel az alanyt sokáig nem tartották az ige vonzatának, így természetesen az igenévi vonzatok között sem szerepelt. Kevés tanulmány beszél arról, hogy minden határozói igenévnek van alanya, s még kevesebb, ami ezen belül elkülöníti a saját alanytól az igenév olyan alanyát, amely megegyezik a mondat alanyával. Mivel az ige szerkezettagként is megőrizheti vonzatát, így az alanytalan igékből képzett igeneveken kívül valójában mindegyik határozói igenévnek van alanyi vonzata. Ez a vonás megkülönbözteti a határozói igeneveket a határozószóktól, névutóktól és módosítószóktól, ezek ugyanis már elvesztették alanyi vonzatukat.

Lengyel Klára a saját alanyú határozói igenevek használati szabályait próbálja összefoglalni, s ebben Károly Sándor monográfiája van segítségére, azonban nem veszi át egy az egyben az általa használt terminusokat: Károly Sándor a bővítményeket vizsgálva a tárgyi s határozói bővítményeken kívül megkülönbözteti a cselekvéshordozók fajtáit, vagyis alanyi, tárgyi és független cselekvéshordozót (ezt a felosztást láthatjuk Horváth Lászlónál is). A cselekvéshordozó ebben az értelmezésben az a főnév, amelyre az igei cselekvés vonatkozik, de amely az igenévnek nem tárgyi vagy határozói bővítménye. Lengyel Klára ezt annyiban módosítja, hogy nála csak az a mondatrész tekinthető cselekvéshordozónak, amely a cselekvés értelemszerű végzőjére, illetve kiindulópontjára utal (Lengyel 1986: 317). A cselekvéshordozó lehet alany (*A kutya ugatva fogadta az idegeneket.*) és határozó (*„Az említett major azonban... alkalmasnak találtatván”*). Alanynak nevezi a határozói igenév azon bővítményét, mely a főcselekvés alanyával azonos, saját alanyának pedig azt, ami attól különbözik. Károly Sándor független cselekvéshordozó terminusát nem alkalmazza, mivel a határozói igenév saját alanya bizonyos értelemben erősen függ a főcselekvés alanyától, valamint a főcselekvést kifejező igétől vagy igenévtől. A tárgyi cselekvéshordozó kifejezés is módosított formában tűnik fel: Lengyel azt a mondatrészt, mely a határozói igenév alanya, de a mondat főcselekvésének a tárgya, tárgy szerepű alanyának nevezi. Az állandó szókapcsolatok esetében fontosnak tartja a szubjektumok megkülönböztetését az alany és a cselekvéshordozó mellett. A szubjektum az a személy vagy élettelen dolog, amely egy adott szituációban a közlés középpontjában áll, s a mondatban bővítmény formájában van jelen (Lengyel 1986:

319).

A mai magyar nyelv csak ritkán teszi ki a saját alanyt a határozói igenév mellett (*A vonaton ülve így szólt hozzám egy utastársam.*), ilyenkor az igenévi alanyra utalhat az igei személyrag, a személyes névmásragos alakja, vagy a birtokos személyrag. Ha ezek hiányoznak (*A vonaton ülve így szólt.*), akkor mindig a szövegösszefüggés dönti el, hogy kire vagy mire vonatkozik a mondatban leírt cselekvés. A feleslegesen kitett alany bonyolíthatja a mondatot, így a nyelv ilyen esetekben mindig a törlést alkalmazza. Ha pedig megfigyeljük az összetett mondat, illetve a szöveg törlési szabályait, akkor az párhuzamot mutat az igenév mellett álló alany törlési szabályaival. Néhány esetben előfordul, hogy a mondat mindkét alanya ki van téve, ennek valószínűleg az az oka, hogy ezek igen szoros kapcsolatban állnak egymással, például rész-egész viszonyt alkotnak (Lengyel 1986: 319).

Lengyel Klára már a vizsgálat első szempontjánál egy generatív fogalmat vezet be, mégpedig a mélyszerkezetet. Ez utal arra – amit a későbbiekben részletesebben fogunk látni – , hogy ennek a jelenségnek a háttérét generatív keretben lehet magyarázni, a generatív grammatika kategóriáival. Tanulmányában az alanyok mélyszerkezeti azonosságát, illetve különbözőségét veszi szemügyre a mondatban, ugyanis egészen más szabályrendszer alakítja az olyan határozói igeneves mondatok használatát, ahol az alanyok a mélyszerkezetben azonosak, mint ahol különböznek (Lengyel 1986: 320). Abban az esetben, mikor a két alany a mélyszerkezetben nem azonos, újabb szempontokat emel be a vizsgálatba, s ennek során figyelembe veszi, hogy a mondat, illetve valamelyik mondattag jelentése konkrét-e vagy metaforikus, valamint megkülönbözteti azokat a mondatokat, amelyekben állandó szókapcsolatok szerepelnek.

Az első nagy egységet az a csoport képviseli, melyben az alanyok a felszíni és a mélyszerkezetben különböznek, ezen belül az első típus esetében a mondattagokat összekötő legerősebb kapcsolat a cselekvések között van. A mellékcselekvést kifejező szerkezetek viszonya a főcselekvést kifejező szerkezetekhez általában oksági vagy időviszony: „*A sebészeti tanfolyamok successive eltöröltetvén, e tanszékek közül megszűntek a következők...*” Ez érthető, hiszen két cselekvés sosem független egymástól időben, s a mondatban leírt cselekvés, történés vagy állapot gyakran meghatározza egymást. Előfordul más mondatrészeket összekapcsoló grammatikai viszony, mely a mondattagok bármely része között létrejöhet, s az egyik cselekvéshez tartozó alany, tárgy, határozó, illetve az egyik alany jelzője megegyezhet a másik cselekvéshez tartozó alannal, tárggyal, határozóval, vagy a másik alany jelzőjével: „*Megközelítvén az anyaállatot, az persze dühödten rájuk támadt.*”

A szemantikai viszonyt vizsgálva Lengyel Klára öt alcsoportot különít el: az elsőben az egyik mondatban szereplő ige vagy igenév jelentésében kifejezi, hogy létrejöhet-e a második tagmondatban leírt cselekvés („*Az király pedig engedelmet adván, az szent sebekkel rakott mártírok mind az palotába menének.*”). Ez a csoport a mai magyar nyelvben nem használatos, mint ahogy a második sem, bár ez már közelebb áll a mai nyelvhasználathoz: itt az egyik mondat jelentése egy előzményként megtörtént dologra, eseményre vagy helyzetre utal („*Ez meglevén, mindjárt oda képzelteni velünk a szerelmes hölgyet, s aztán folytatja...*”). A harmadik kategória mondatainak sajátos jelentése egy cselekvés, történés vagy állapot körülményét fejezi ki. Itt bizonyos környezet léteiről vagy változásáról van szó, amely motiválja a másik mondatban következő cselekvést, történést vagy állapotot: „*Tavasza fordulva az idő, olykor egészen különleges természeti tüneménynek lehetünk tanúi.*” A negyedik csoportban a mindennapi életben egymást feltételező cselekvések állnak, míg az ötödik csoportot olyan mondatok alkotják, melyben az egyik cselekvés csak utal a másik cselekvés körülményeire („*Az állomást és a rakodót elhagyva, vagy háromszáz méterre tőlem a kettős kanyarból kifordult egy panoráma busz.*”)

Lehetséges olyan eset, amikor a mondatokat összekötő kapcsolat a főcselekvés és az alárendelt alany között van: a határozói igenév ebben az esetben mindig saját alanyának állapotára utal, s logikailag nincs kapcsolatban a főcselekvéssel: „*Pétert Jóska megbetegedve látta.*” Egy újabb csoportot alkotnak azok a mondatok, ahol a mondatokat összekötő kapcsolat a két alany között van, s ez a viszony lehet rész-egész („*Mindnyájan jól ismervén az áldozatot, még azok is megborzadtak közülünk, akik szokva voltak a látványhoz.*”) vagy azonosító („*... a teljesen átlátszó agy keresztülbocsátván a sugarakat, önmaga eltűnik...*”). Végül pedig a mondatokat összekötő viszony gyökerezhet a cselekvéshordozók grammatikai azonosságában, bár ez kifejezetten a régi nyelvre jellemző szerkesztési mód: „*Hanem hivatalánál fogva helyettesítették a másodalispánt, utódja csak e szept. 30-i tisztújító széken választatván meg.*”

Eddig olyan mondatokról esett szó, ahol az alanyok különböznek a felszíni és a mélyszerkezetben, most viszont azok kerülnek a vizsgálat középpontjába, ahol az alanyok a mélyszerkezetben azonosak. Lengyel Klára ebbe a kategóriába egyetlen típusú szerkezetet sorol, s bevezeti az *Experiens* fogalmát (Lengyel 1986: 325). *Experiens* az a mélyszerkezeti bővítő, mely nem akarlagosan változtatja meg, vagy tartja fenn egy másik dolognak vagy magának a dolognak az állapotát, minőségét, hanem passzív eltűri a cselekvésnek: „*A perspektíva és a közeljövő társadalmi realitásának kölcsönhatásában mozogva ugyanis az általános célt meg lehet fogalmazni.*” / „*Erre gondolva természetes volt, hogy a kutyát*

bevitettem a szobába.”

A szerző külön csoportot szentel a frazeológiai egységek, metaforikus jelentések és megszemélyesítések vizsgálatának. Az állandó szókapcsolatok bármelyik tagmondatban szerepelhetnek („*Ha a fentieket olvasva... és tudomásul véve, valakiben netalán felbukkan a kisördög...*”); ezeket a szókapcsolatokat csak szintaktikailag tagolhatjuk, szemantikailag nem. Ebből következik, hogy az állandó szókapcsolatokban szereplő grammatikai alany eltérhet a kifejezés értelmi alanyától. Az állandó szókapcsolat jelentését a legtöbbször egy szóban is meg lehet fogalmazni, s ez a szinonim jelentésű szó általában felszínre hozza az alanyt.

A megszemélyesítések és a metaforikusan kifejezett alanyok csoportjára az jellemző, hogy az egyik mondattagjuk alanya sajátos birtokviszonyban áll a másik mondattag alanyával. Ez a birtokviszony az ember és annak valamilyen testrésze, része, tulajdonsága, állapota, helyzete, környezete között létrejött kapcsolat, melyet a nyelv rész-egész („... *szívünk repesne örömében, látva e derék, délceg, daliás hazafiakat*”) vagy azonosító viszonytal („*Ez jószágos vigasztalást hallván, föltámadott bátorságom és mondottam...*”) fejez ki.

Az eddigieket összegezve a következő megállapításokat tehetjük: saját alanyú igeneves mondatot a mai magyar nyelv abban az esetben használ leginkább, ha a két mondattag közötti viszony nagyon szoros, s az alanyok közötti viszony általában rész-egész vagy azonosító, illetve abban az esetben él a leggyakrabban ezzel a szerkezettel, ha a mondat mélyszerkezeti alanyai megegyeznek, vagy ha a mondat megalkotásában tárgy szereplő alanyok vesznek részt.

2.3. A határozói igenév reprezentációja a funkcionális nyelvészeti keretben – Megoldatlan problémák

A *Magyar Grammatika* és a többi, szintén analitikus-szintagmatikus irányzathoz sorolható tanulmány gyakorlatilag a történeti összehasonlító nyelvészet által kitermelt kategóriákat veszi át. Ezek alapján módszerének legjellegzetesebb vonása a besorolás: a határozói igenevet köztes kategóriaként definiálja, amely igei és névszói tulajdonságokat egyaránt hordoz. Külön figyelmet szentel a határozói igenévi alaptagú szintagmák bemutatására, ami pedig újdonságot jelent az eddigi kutatásokhoz képest, az az igenevek szófajváltásának vizsgálata. Ebben a leíró keretben a legnagyobb hangsúly a határozói igenév mondatbeli szerepeinek felderítésére helyeződik; Horváth László tanulmánya rendkívül szemléletes képet ad arról, hogy a határozói igenév számos határozói funkciót képes betölteni.

A kategóriákba való sorolás ugyanakkor számos nehézséget is felvet az igenevek reprezentációjával kapcsolatban: mivel egyik általa előzetesen felállított kategóriába sem tudja besorolni a határozói igenevet, így a hangsúly annak átmeneti voltára helyeződik. Éppen ez a kettős természet az, amely problémát okoz az elemzések során, hiszen igei és névszói tulajdonságok egyaránt felfedezhetők benne. A strukturális grammatikákban fellelhető különbségeket pont ez a bizonytalan besorolás adja, mely látványosan megjelenik például a határozói igenév funkciójának a kérdésében is. A Magyar grammatika például lényegesen kevesebb határozói szerepkört állapít meg, mint Horváth László tanulmánya, valamint abban is eltérések figyelhetők meg, hogy milyen tulajdonságok jellemzőek az egyes határozókra: sokszor okoz nehézséget a mód- és az állapotthatározói funkció, vagy éppen az idő és okhatározói szerep elkülönítése. A határozói igenevek viselkedésének vannak olyan aspektusai, melyek a funkcionális keretben nem ragadhatóak meg: nem véletlen, hogy Lengyel Klára a saját alanyú határozói igenevek használati szabályainak összefoglalásakor generatív terminusokat vezet be, mivel ennek a jelenségnek a hátterét generatív keretben lehet értelmezni, s erre nem alkalmasak a funkcionális nyelvészetben használt kategóriák.

3. Generatív grammatika

3.1. A generatív grammatika összevetése a történeti összehasonlító nyelvészettel

Nem csak a nyelvész szakemberek között, hanem annál jóval szélesebb körben is ismeretes az a tény, hogy Noam Chomsky gyökeresen megújította a nyelvről, és arról, mint tudományról alkotott nézeteket, hiszen a nyelvészet Chomsky-féle koncepciója rendkívül eredeti; ugyanakkor ő maga mutatott rá arra, hogy ez a koncepció mégis a hagyományban gyökerezik, bár nem Saussure, hanem Humboldt tanításában.

Humboldtot általában az általános nyelvészet megalapítójának tekintik, s nyelvészetének lényege a nyelvek összehasonlító stúdiuma: a nyelveket az emberiség nyelvalkotó képességére vonatkoztatja, azaz az összehasonlítás arra szolgál, hogy meghatározzuk a nyelvek sokféleségének jelentőségét az emberiség fejlődésében (Károly – Telegdi 1969: 12). Ez a feladat azonban súlyos akadályokba ütközik, mivel egy nyelvet csak úgy hasonlíthatunk össze egy másikkal, ha egységes egészként szemléljük őket, máskülönben csak a nyelvek egyes elemeit hasonlítjuk össze. Humboldt szerint ez az akadály akkor küszöbölhető ki, ha a nyelvet másodlagosnak, a beszédtevékenység termékének tekintjük. Ebben az értelemben a nyelvi formán a nyelvalkotás módszerét kell értenünk, vagyis azt a

törvényt, amely szerint egy közösség folyamatosan „generálja” a maga nyelvét. A nyelvek eredményes összehasonlítása megköveteli azt, hogy az összehasonlított nyelvek formáját feltárjuk, azaz egyfajta rendszerként fogjuk fel őket.

Az anyanyelv elsajátításával kapcsolatban is felfedezhető a párhuzam Humboldt és Chomsky között: a gyermek nem kívülről kapja a nyelvet, hanem magából hozza létre; a gyermekek nyelvtanulása valójában nyelvi képességük növekedése a korról és a gyakorlattal. Az a tény, hogy a gyermek a környezetében beszélt nyelvet sajátítja el, nem változtat azon, hogy a nyelv a maga egész terjedelmében ott rejlik minden emberben.

Ha Humboldt munkásságát szeretnénk elhelyezni a nyelvtudomány történetében, mindenképpen meg kell említenünk Grimm és Popp nevét, hiszen tudvalevő, hogy Humboldt mindkét tudós munkásságát nagyra becsülte, s a Bopp által kidolgozott új összehasonlító módszert ő is sikerrel alkalmazta, ugyanakkor nem tekinthető egyértelműen a történeti összehasonlító nyelvészet egyik vezéralakjának, mivel számos ponton kapcsolódik a karteziánus nyelvészethez. Chomsky érdeme főként abból adódik, hogy ő felismerte a karteziánus nyelvészet értékeit és tovább is fejlesztette azokat, ugyanakkor nem tekinthetünk el a történeti nyelvészethez való kapcsolódástól sem (Károly – Telegdi 1969: 21).

Az eddig felhozott érvek mellett Brassai Sámuel munkássága is ékes bizonyítékul szolgál arra, hogy a történeti nyelvészet és a generatív grammatika nem állnak egymással szöges ellentétben. Brassai a 19. században a magyar nyelvtudomány nagy újtói közé tartozott, bár akkoriban még nem látták nyelvészeti fontosságát, s a későbbiekben is keveset foglalkoztak tanaival, csupán Simonyi Zsigmond építette be munkásságába gondolatainak egy részét.

A fordulatot a generatív grammatika fellendülése hozta el a '80-as években, mikor É. Kiss Katalin Brassait a generatív mondattan előfutáraként mutatta be: Brassai ugyanis felismerte, hogy a magyar nyelv tipológiailag különbözik a latintól, ezért a latinban használt fogalomkészlet, így például az alany és az állítmány nem megfelelő a magyar mondatok leírására. A beszéd alapegysége a mondat, s ennek tartóoszlopa az ige. A magyar mondat szerkezetének alapját nem az alany és állítmány kettőssége jelenti, hanem az ismert és új információ megkülönböztetésén alapuló 'inchoativum' és 'mondatzöm'; az alany feleslegességéről például a következőképpen szól: „Az alany csélcsep fogalma a magyar mondat rendezésében nem csak haszontalan, hanem mint világtalant vezető vak kalauz, merőben mellőzni való.” (Brassai 1860: 342)

Brassai fontos meglátása, hogy a mondat vizsgálatában mindig az élő beszédből kell kiindulni, s ez mindenekelőtt a szórendre vonatkozik. Jelentős felismerése mindezek mellett, hogy az elemzés nem szorítkozhat elszigetelt mondatokra, mivel a beszéd nem csak elszigetelt

gondolatok közlésére szolgál, hanem a gondolatsorokéra. A szórenddel kapcsolatos megállapításai gyakorlatilag párhuzamba állíthatóak a generatív grammatikában jelenlévő fókusz pozíciójával: Brassai tézise az, hogy a magyar mondatban csak egyetlen főhangsúlyos elem fordulhat elő, és ez a hangsúly vagy az igére vagy az ige előtti elemre esik. Az ige mögötti elemek nem lehetnek főhangsúlyosak, az inchoativum (már ismert információ) pedig mindig hangsúlytalan. Az ige középpontba állítása és a mondat két részre való felosztása (lásd: diskurzus pozíció – semleges tartomány) szintén szervesen illeszkedik a generatív megközelítésbe.

Mindezek tükrében talán nem véletlen, hogy az első fejezetben ismertetett elnevezései a határozói igenévnek rendkívül előremutatóak: a *viselő* és *részesülő* nevek mintha azt akarnák kifejezni, ami később PRO-ként, azaz rejtett alanyként jelenik meg a generatív grammatikában.

3.2. *Kiindulópont, módszer, összevetés a funkcionális nyelvészettel*

A generatív nézőpont teljesen más megközelítést kínál a funkcionális grammatikákkal szemben: míg az eddig feldolgozott tanulmányokban azt láttuk, hogy a mondatok elemzése általában idézetek alapján történik, azaz egy bizonyos kontextusból kiragadott empirikus adat szolgál példaként, addig a generatív szintaxis tárgya a potenciális nyelvhasználat, vagyis olyan elvileg feltételezhető mondatokkal foglalkozik, amihez valamilyen kontextus köthető. Ez a módszer a nyelvelsajátításhoz hasonlítható, ugyanis mondatokat generál a grammatikai szabályok figyelembe vételével.

A klasszikus, leíró grammatikákat gyakran illetik a „besoroló” jelzővel, mivel a mondatelemzés során minden mondatrészt különböző kategóriákba, rendszerekbe sorol, ezzel szemben a generatív nyelvészet képviselői azt az elvet vallják, hogy a leíró metanyelvnek komplexebbnek kell lennie a tárgynyelvhez képest – azaz a nyelvet nem magyarázhatjuk magával a nyelvvel -, így ennek a problémának a feloldására képleteket és szimbólumokat vezet be.

Ha a mondatelemzést vizsgáljuk, a besoroló nyelvtan esetében itt is kategóriákat látunk. Ezek a grammatikák beszélnek például hiányos vagy teljes, egyszerű vagy összetett, kijelentő, kérdő, óhajtó és felszólító mondatokról. A valenciaelmélet értelmében az igét emelik a mondat középpontjába, így ha ez a mondatrész (vagy bármelyik kötelező vonzat) hiányzik, akkor a mondatot hiányosnak tekintik.

A transzformációs generatív szemlélet teljesen más alapokon nyugszik: módszere a túlgenerálás, melynek alapja, hogy létezik a mondatnak egy absztrahált mondatszerkezete és

ennek a konkrét megvalósulása. A rendszer része a mélyszerkezet, a kommunikációban pedig a felszíni szerkezet nyilvánul meg. A kiinduló szerkezetek ige + vonzatok struktúrájaként képzelhetőek el, a kiinduló szerkezet meghatározásához azonban szükség van egy szótárra: ebből a szótárból az igét emeli ki explikáció által. A mondat jólformáltságának ellenőrzésére különféle szabályok, elvek működnek, ezek közül a legfontosabb a théta-kritérium, mely azt mondja ki, hogy a mélyszerkezetben az ige meghatározott tematikus szerepet oszt ki a vonzatszerű főnévi csoportoknak, minden főnévi csoportnak pontosan egyet, ennek értelmében tehát a mondat minden főnévi csoportjának rendelkeznie kell pontosan egy tematikus szereppel.

Céljukat tekintve a klasszikus nyelvészeti megközelítések nem tudnak túlmutatni a saját anyanyelv leírásán, nem általános törvényszerűséget fogalmaznak meg, csak egy bizonyos nyelv fonológiai, morfológiai stb. rendszerét írják le, míg a generatív grammatikák célja az univerzális szabályok megfogalmazása, s több nyelv bevonása a vizsgálatba. Chomsky a rendszerszerűség, a következetesség és az explicités elve alapján adekvátsági szinteket különböztet meg: a funkcionális grammatikák empirikus megfigyelések alapján képesek bizonyos jelenségek leírására, de ezeknek nem adják magyarázatát, míg a generatív grammatika a kormányzás és kötés elvének bevezetésével túllép a pusztán leíró modelleken, ezáltal megteremtve egy magasabb adekvátsági szintet.

3.3. *Új magyar nyelvtan*

Az É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter szerkesztésében kiadott *Új magyar nyelvtan* elsősorban a huszadik század utolsó harmadának magyar nyelvészeti eredményeire támaszkodik, de sok esetben felhasználja a korábbi leíró munkák megfigyeléseit. A könyv egyik kiemelt célja, hogy ne csak az eredményeket mutassa be, hanem az ahhoz vezető utat is.

Az utóbbi évtizedekben a nyelvészet egyre nagyobb mértékben használta fel a természettudományban alkalmazott módszereket, melyek talán a kísérleti fizikához hasonlítanak legjobban. Lényegük, hogy egy bizonyos nyelvi jelenség leírásakor először egy hipotézist állítanak fel a tapasztalt tények alapján, majd olyan mondatokat, kifejezéseket stb. hoznak létre, melyekre a megállapított feltételek mindegyike teljesül, így ezeket helyesnek ítélik. Másrészt olyan mondatokat, kifejezéseket stb. is alkotnak, amelyre a fentebb megállapított feltételek egyike sem érvényesül, s ezeket helytelennek jósolják. Ha a tapasztalt tények megcáfolják ezeket a feltevéseket, akkor módosítani kell a leíráson.

A könyv számos külföldi és magyar nyelvész gondolatait használja fel, talán emiatt érezhetjük olykor az olvasás során, hogy ellentmondásos eredményekre bukkanunk, mely

kissé megnehezíti az értelmezést, annak ellenére, hogy az ellentétes kutatói teljesítmények az irodalomjegyzék alapján beazonosíthatóak (É. Kiss – Kiefer – Siptár 2003: 14).

3.3.1. Igeneves kifejezések

Az igeneves kifejezéseket tekintve az *Új magyar nyelvtan* amellett érvel, hogy valamennyi igeneves kifejezés egyszerű, vagy operátorokkal kiterjesztett igés kifejezés, azaz VP, FP (fókuszos kifejezés), QP (kvantoros kifejezés) vagy NEGP (negatív kvantoros kifejezés, vagy „tényállástagadó nem”).³ Az alakilag az igei alaptagon megjelenő, jelentéstanilag az egész igés kifejezésre vonatkozó igenévképző a VP-nek csupán a mondatban betöltött szerepét változtatja meg, de belső felépítését nem érinti. Ennek értelmében a határozói igeneves kifejezés olyan ragozatlan alaptagú VP, melyet a *-va/-ve* képző határozói szerepűvé alakít (É. Kiss – Kiefer – Siptár 2003: 114).

Nem meglepő, hogy az európai grammatikák többsége az igék tágabb értelmű alakrendszerében tartja számon az igeneveket. Ezt a felfogást erősíti, hogy az igenév az esetek többségében birtokolja az ige tulajdonságait, így ha a mondatban tárgyias ige található, akkor a tárgyeset az igeneves szerkezetben is megjelenik (Tóth 2000: 244): *A fiú szándékosan nagyokat köhögve ülte végig az előadást./ Csak a feleségét szidva érzi jól magát.* Szintén az igés kifejezés mellett szól a határozói igenevek azon sajátossága, hogy igei vonzataik lehetnek, tehát alanyuk, tárgyuk és határozójuk: minden határozói igenévnek van alanya, de ettől a saját alanytól elkülöníthetjük az igenév olyan alanyát, amely megegyezik a mondat alanyával.

Lengyel Klára az előző fejezetben már említett 1986-os tanulmányában ezt a sajátosságot vizsgálja: bár a *Magyar grammatika* is beszél saját alanyú határozói igenevekről, mivel azonban a magyar nyelv csak nagyon ritkán teszi ki a saját alanyt a határozói igenév mellett, tehát az a legtöbbször nem jelenik meg a mondat szerkezetében, így funkcionális keretben ezzel a sajátossággal nem sok mindent tudunk kezdeni. Épp ezért a jelentésrepresentációban generatív fogalmakat vezet be, mellyel magyarázhatóak a saját alanyú határozói igenevek használatának szabályai, ugyanis más szabályrendszert fedezhetünk fel azon mondatok esetében, ahol az alanyok a mélyszerkezetben azonosak, mint ahol különböznek a felszíni és a mélyszerkezetben.

³ Fókusz: az igtől közvetlenül megelőző összetevő, a mondat tartalmi és hangsúlyozásbeli súlypontja.

Kvantor: olyan összetevő, amely nem individuumokat nevez meg, hanem halmazokon végzett műveletekkel értelmezhető.

Negatív kvantor: negatív általános névmást tartalmazó kifejezés (pl.: senki, semmi, soha, semennyi).

3.3.2. A módhatározói szerepű igeneves kifejezés

Az eddigi leíró munkák áttekintése után felvetődik a kérdés, hogy az Új magyar nyelvtan miért csak a mód – és állapothatározói szerepű igenevekről tesz említést: erre a választ már Horváth László (1991a) tanulmányában megtalálhatjuk, ugyanis a diakrón vizsgálat során szépen kirajzolódik a határozói igenevek sorsa nyelvünk történetében. Az ómagyar korban még egyértelműen a *-ván/-vén* használata gyakoribb, míg a *-va/-ve* főként csak állapot- és módhatározóként szerepel. A későbbiekben a *-va/-ve* képzős alak megőrzi ezeket a funkciókat, a *-ván/-vén* pedig az esetek többségében idő- és okhatározói szerepet játszik. Már a reformkorban megkezdődik a *-ván/-vén* képzős alakok háttérbe szorulása, mely napjainkra olyan meghatározóvá vált, hogy ezekkel az alakokkal szinte kizárólag hivatalos szövegekben találkozunk, a köznyelvi használatból csaknem teljesen kikoptak. Mindezek fényében érthetővé válik, hogy az Új magyar nyelvtan csak a *-va/-ve* képzős határozói igeneveket jellemzi, melyek továbbra is mód- és állapothatározói funkciót töltenek be a mondatban.

A módhatározói szerepű határozói igeneves kifejezés szerkezetét tekintve szabályos VP. Mivel az alaptagja ragozatlan, ezért alanyát csakis rejtett PRO névmás⁴ képviselheti. Ennek megnevezettje a főige alanyának megnevezettjével azonos. Általában a főmondat előtti pozícióban fordul elő, elválasztva attól intonációs szünettel és esetenként vesszővel (É. Kiss – Kiefer – Siptár 2003: 124):

[PRO *Belépve a patikába*] *János észrevette Tomit.* (A mondatban a belépő személy csak János lehet, Tomi nem.)

[PRO *A vonatot lekésve*], *a moziról is lemaradtam.* (én késtem le a vonatot)

A fókuszos kifejezéssé kiterjesztett módhatározói igeneves kifejezésben igemódosító-ige és ige-igemódosító sorrend is lehetséges:

János [FP *alig* [VP *felnézve újságjából*]] *megszólalt.*

János [FP *alig* [VP *nézve fel újságjából*]] *megszólalt.*

A módhatározói igeneves kifejezést fókuszba is állíthatjuk, viszont fókuszba csak alaptagra végződő ige kifejezés állhat. Ahhoz, hogy ez a kritérium teljesüljön, a fókuszos igeneves kifejezésben az igemódosítónak (klasszikus nyelvtanban igekötő, illetve vonzatszerű névelőtlen főnév) mindenképpen az igenév előtt kell elhelyezkednie, az igenév esetleges

⁴ Egyfajta rejtett topik: az igei személyragból kikövetkeztethető, üres személyes névmás.

bővítményeit pedig az igeneves kifejezés egésze elé kell csatolni. Íme egy példa ennek szemléltetésére:

[János [FP [újságjából alig felnézve] [VP szólalt meg]].

3.3.3. Az állapothatározói szerepű határozói igeneves kifejezés

A *-va/-ve* képzővel nemcsak módhatározói, hanem állapothatározói szerepű igeneves kifejezés is képezhető, ez esetben azonban nem mindig világos, hogy vajon az igés kifejezést határozószói kifejezéssé átalakító mondattani műveletről van-e szó, vagy egyszerű szóképzésről, amely során az igetöből határozószó válik.

Ezen kifejezés VP jellegét az teszi kérdésessé, hogy az igenévnek nem lehet tárgya. Képezhetjük tárgyatlan igéből, s ez esetben még probléma nélkül fenntartható, hogy az igenév belső szerkezetét tekintve igés kifejezés, melyben az alanyt rejtett PRO névmás képviseli (É. Kiss – Kiefer – Siptár 2003: 125). Tárgyas igéből nem képezhetünk állapothatározói igenévet, csak a tárgyas ige szenvedő változatából, az ún. passzív töből. Ezt úgy kapjuk meg, hogy az igenék megszüntetjük az alanyát, s a tárgyat léptetjük elő alannyá. A módhatározói igeneves kifejezéstől eltérően itt a kifejezés rejtett alanya mondattanilag akár a főige alanyával, akár a főige tárgyával azonosítható: *Az orvos a beteget levetkőzve vizsgálja.*

A határozói igeneves kifejezések VP-ként való értelmezése mellett szól az alábbi szerkezet: „*A kocka el van vetve.*” Ha az elvetve szóképzéssel előállított állapothatározószó volna, akkor nem válhatna el tőle az igekötő, tehát az ilyen típusú mondatok kiinduló igés kifejezésében VP kategóriájú állapothatározót kell feltételeznünk.

3.3.4. Van+határozói igenév

A *van*+határozói igenév szerkezetének vizsgálatakor feltűnő sajátosság, hogy ebben a szerkezetben csak a *-va/-ve* (*A levél meg van írva.*) képzős forma használható, a *-ván/-vén* nem (**A levél meg van írván.*). Ilyen esetekben a cselekvés elszenvedője általában nem állhat alany esetben (**A fal le van festve a fiú által.*), bár előfordulnak kivételek (*A kérelem szakértő által van megfogalmazva.*).

A magyarban az igék viszonylag nagy csoportja használható tranzitív (*János kitakarította a szobákat.*), illetve intranszitiv módon (*János kitakarított a szobákban.*), ez utóbbi esetben a

tranzitív ige théta-kritériuma lexikálisan elfojtott. Ha ezeket a szerkezeteket passzív formákká alakítjuk, akkor azt vehetjük észre, hogy az első esetben megjelenik az egyeztetés (*A szobák ki vannak takarítva.*), míg a másodikban nem (*A szobákban ki van takarítva.*).

3.4. Véges - nem véges mondatok

É. Kiss Katalin Magyar generatív történeti mondattan című könyvében behatóbban foglalkozik az igeneves szerkezetek vizsgálatával, magának a definíciónak a problémájával, s próbálja meghatározni azt, hogy mi alapján tartunk egy kategóriát igenévnek (É. Kiss 2014: 178). Az alárendelt mondatok között két nagy csoportot különböztethetünk meg, nevezetesen a véges (*János nem mondta azt, [hogy leül.]*) és nem véges alárendelt mondatokat (*János [leülve] beszélgetett.*). A nem véges alárendelt mondat olyan mellékmondattal kiterjesztett igei projekció, amely önmagában főmondatként nem használható, vagy ha mégis, akkor főmondatként csak modális jelentése lehet (*Leül. / Leülni! / *Leülve.*). A véges alárendelt mondat ezzel szemben főmondatként is megállja a helyét, a nélkül, hogy hiányosnak éreznénk, vagy modális jelentése lenne (É. Kiss 2014: 179).

Az igeneveket a hagyományos nyelvtanokban aszerint csoportosítják, hogy milyen funkciót töltenek be, így határozói igenévnek azok tekinthetők, melyek igei projekciók szabad határozói lehetnek. Az igeneveket a főnevektől, melléknevektől és határozóktól az különbözteti meg, hogy megőrzik a kiinduló ige teljes vonzatszerkezetét, tehát alannyal, tárggyal és határozóval lehet őket bővíteni. A generatív grammatika nem ezt a funkcionális csoportosítási elvet követi, hanem szintaktikai alapon definiálja az igeneveket, tehát azok az igei projekciók sorolhatóak ebbe a csoportba, melyek megőrzik az alapige argumentumszerkezetét, és főmondatként nem állnak meg, vagy ha mégis, akkor csak modális értelmük lehet (É. Kiss 2014: 179). A nemvégeesség ezen alaptulajdonságai még kiegészülnek négy járulékos tulajdonsággal, melyek a következők:

- I. Az igenevek alanya tipikusan nem rendelkezik önálló referenciával, hanem egy főmondati vonzattal koreferens, és a hangalakja zéró: a határozói igenevek esetében gyakran találkozunk ezzel a szerkezettel, mikor a határozói igenév alanya a főcselekvés alanyával azonos.

a, Kinyitva az ajtót, Péter meglátta Katit.

b, Mosolyogva élém tett egy nagy doboz édességet.

c, Sóhajtozva mély lélegzetet vettem, majd bekopogtam a tanár ajtaján.

- II. Amennyiben az igenévnek lehet nyíltan megjelenő, független referenciájú alanya, úgy ez az alany tipikusan nem visel alanyesetet vagy más strukturális esetet: mint azt már az előzőekben láthattuk, a határozói igenévnek lehet saját alanya, bár ez a mai magyar nyelvben nem gyakori jelenség. Az igenévi alanyra utalhat az igei személyrag, a személyes névmás ragos alakja és a birtokos személyrag; ha ezek egyike sem található meg a mondatban, akkor a kontextusból derül ki, hogy kire vagy mire vonatkozik a cselekvés (a-b). Nagyon ritka esetben fordul elő, hogy a határozói igenév mellett ki van téve a saját alany, mivel a feleslegesen kitett alany bonyolíthatja a mondatot, így általában a nyelv a törlést alkalmazza. Amikor mégis ki van téve mindkét alany, abban az esetben általában az alanyok igen szoros kapcsolatban állnak egymással (c).

a, A macskát megsimogatva, dühödten kezembe mélyesztette karmait.

b, Leszállván a vonatról, eléem tárult a gyönyörű kilátás.

c, A villamoson ülve, így szólt hozzám a barátnőm.

- III. Az igenevek tipikusan nem rendelkeznek idő-, mód- és aspektus affixumokkal, illetve nincsen rajtuk szám-és személyvégződés. Amennyiben mégis viselnek szám-és személyvégződést, az csökevényes: ha a mai magyar nyelvet tekintjük, akkor a határozói igenév valóban nem visel szám- és személyvégződést (-va/-ve) (a), azonban az ómagyar korban gyakran használt -atta/-ette képző esetében az igenév kötelezően egyeztetve volt az alannal (b). Bár ma ezt már nem érzékeljük, de a -ván/-vén is visel affixumot, ugyanis ez a -va/-ve képzőhöz képest másodlagos képződmény (ennek fényében érdekes, hogy az ómagyar korban mégis ez volt a gyakoribb használatú), s az -n a locativus rag rajta (c).

a, A régi szép emlékekre visszaemlékezve, a felhők között éreztem magam.

b, Es latic azokat èlmènèttec. (mai magyarban: és látták őket elmenni)

c, Bekerülvén a csapatba, rengeteget kellett dolgoznia.

IV. Az igenevekre jellemző az abszolút értelemben vett idő specifikáció hiánya, vagyis az igenevek az általuk jelölt esemény idejét csak egy másik eseményhez képest tudják lehorgonyozni, közvetlenül a beszédidőhöz képest nem. Azaz az igenevek tipikusan nem jelen vagy múlt idejűek abszolút értelemben, csupán egy másik eseményhez képest egyidejűek, előidejűek vagy utóidejűek: a határozói igenév aspektusa a főigével egyezik meg, illetve ahhoz képest beszélhetünk elő- (a) vagy egyidejűségről (b). Mint ahogy már fentebb is láthattuk, bár Károly Sándor a monográfiájában beszél utóidejűségről is, az általa felhozott példák azonban a legtöbbször egyidejűnek tekinthetők, s az utóidejűség csak a mondatok sorrendjének következménye (c). Ennek értelmében a tagmondatok sorrendje olykor időbeli sorrendként értelmeződik, s a c példához hasonlóan az ún. utóidejű igeneveknél is ez történhet: az igenév nincsen utóidejűként specifikálva, az utóidejűség csak a mondatok sorrendjének a következménye (É. Kiss 2014. 230. o.).

a, *Későn érkezvén, minden hotel zárva volt.*

b, *Látván őket, megfagy bennem a vér.*

c, *János megebédelt és hazament./ János hazament és megebédelt.*

Ez a négy kritérium azonban nem szükséges feltétele az igenévi státusznak, szép számmal látunk ugyanis kivételeket. Tovább árnyalja a helyzetet, hogy a szakirodalomban a véges és nem véges kifejezések megkülönböztetésének nincs egyetlen definíciója, mely általánosan elfogadott lenne, így nem egyértelmű, hogy ezekből a tulajdonságokból mik tekinthetők alapkritériumnak, és melyek csak járulékos tulajdonságnak.

Az egyes igenévtípusok különbségei tulajdonképpen abból adódnak, hogy a fentebb felsorolt tulajdonságokból melyek jellemzőek rájuk, s minél többel rendelkezik egy igenév, annál tipikusabban nem véges. A funkcionalista elméleti keretek ezt egyfajta skálán képzelik el, melynek egyik végén a folyamatos melléknévi igenevek állnak (rájuk a nem végesség összes tulajdonsága jellemző), míg a másikon az *-atta/-ette* határozói igenevek (itt csak három alaptulajdonság jellemző).

Abban az esetben is megfigyelhető ez a skála, ha csak a határozói igenevet vizsgáljuk: míg az ómagyar korban (12-14. században) használt *-atta/-ette* képzős határozói igenév esetében a nem végesség viszonylag kevés tulajdonsága figyelhető meg, addig a mai

nyelvhasználatban leggyakrabban használt *-va/-ve* képzős határozói igenév szinte mindegyik kritériumot megtestesíti. Mint ahogy arra É. Kiss Katalin történeti nyelvtana is rávilágít, az igenevek használata az évszázadok során erőteljesen visszaszorult, mivel az igeneves mellékmondatokat egyre nagyobb arányban váltották fel a véges mellékmondatok, s ez a határozói igenevek esetében sem történt másként. Ennek egyik legszembevetőbb jegye, hogy többféle igenév volt, mint ma, s némelyikük a maitól részben eltérő tulajdonságokkal is bírt. Napjainkban a *-ván/-vén* használata is jelentősen lecsökkent, gyakorlatilag csak hivatalos szövegekben használatos; nem véletlen, hogy az Új magyar nyelvtan a határozói igenév vizsgálatánál nem is beszél külön *-ván/-vén* képzős formáról. Arra a kérdésre, hogy vajon miért a *-va/-ve* képző használata vált egyeduralmává, épp a nemvégeesség tulajdonságainak fenti vizsgálata szolgálhat magyarázatul: ugyanis a határozói igenév különböző formái közül a *-va/-ve* rendelkezik a legtöbb nemvéges kifejezésre jellemző tulajdonsággal, így ez az alak tekinthető a legtipikusabbnak.

3.5. A határozói igenév reprezentációja a generatív keretben

Az eddigi grammatikákhoz képest a generatív irány legjelentősebb újítása, hogy nem az igenevek átmeneti voltát hangsúlyozza, s nem is hoz létre nekik külön szófaji csoportot, hanem igés kifejezésként kezeli őket, mivel úgy gondolja, hogy az igei alaptagon megjelenő igenévképző az igés kifejezésnek csak a mondatban betöltött szerepét változtatja meg, a belső felépítését nem.

A határozói igeneves kifejezés tehát egy olyan ragozatlan alaptagú VP, amely a *-va/-ve* képző által határozói szerepet lát el. A ragozatlan alaptagnak köszönhetően az igeneves kifejezés alanyát csakis rejtett PRO névmás képviselheti. Ennek a rejtett alanynak – mely általában az igei személyragból kikövetkeztethető – a bevezetése szintén újdonságot jelent az eddigi grammatikákhoz képest, mivel az utaló funkciók feltárásával képes magyarázni azokat a jelentéskülönbségeket, amelyek a szerkezetben nem jelennek meg kézzelfoghatóan.

A határozói igenév mondatbeli funkcióinak vizsgálatakor a generatív grammatika is a már eddig ismert kategóriákat használja, így beszél mód- és állapothatározói szerepről, viszont csak a *-va/-ve* képzős alakokat vizsgálja, melynek oka abban rejlik, hogy a *-ván/-vén* képzős alakok már erőteljesen kiszorultak a mai nyelvhasználatból, a köznyelvben szinte kizárólag *-va/-ve* képzővel ellátott formák használatosak.

Az igenév definíciójának meghatározásakor a generatív grammatika nem a funkcionális csoportosítási elvet követi, hanem szintaktikai alapon határozza meg, hogy milyen igei

projekciók tartoznak az igenevek közé. Ezek alapján beszél véges, illetve nem véges mondatokról: az igenevek a nem véges mondatok csoportjába tartoznak, mert megőrzik az alapige argumentumszerkezetét és főmondatként nem állnak meg. A nemvégeesség megállapításához különböző kritériumokat kapcsol, s ezen tulajdonságok vizsgálatával választ ad arra is, hogy minek köszönhető a határozói igenevek fajtáinak és funkcióinak lecsökkenése.

A bevezetésben feltett kérdésre tehát a következő válasz adható: a vizsgált nyelvészeti irányzatok közül a generatív grammatika az, mely a határozói igenév legteljesebb reprezentációjára képes, ugyanis túllép az előző nyelvtanoknál megfigyelhető pusztán leírásról. Képes választ adni a szófaji besorolással kapcsolatos kérdésekre, nem csak az igeneves szerkezetek vizsgálatában, hanem a jelentésreprezentáció szintjén is túlmutat az eddigi nyelvtanokon, ráadásul a diakrón változásokra is magyarázattal szolgál.

III. Összegzés – kitekintés

Mint ahogy a bevezetésben megfogalmaztam, szakdolgozatom célja a legjelentősebb nyelvészeti irányzatok áttekintése volt, oly módon, hogy mit tudnak mondani a határozói igenév reprezentációjáról. Próbáltam feltárni a reprezentációs modellek különbségeit, s megállapítani, hogy melyik modell a legalkalmasabb a határozói igenevek legteljesebb leírására.

A történeti összehasonlító nyelvészet vizsgálatának magvát a különböző finnugor nyelvekkel való összehasonlítás képezi, így a határozói igenevet is ennek keretében vizsgálja. Itt már megjelennek a különböző kategóriák, amelyek segítségével elkülöníti az igenevek mondatbeli funkcióit. A funkcionális, vagy más néven analitikus-szintagmatikus irányzat ezt az elvet viszi tovább, s egyre árnyaltabb kategóriákat különít el a reprezentáció során. A generatív (szintetikus-morfematikus) grammatika teljesen más alapokra helyezi a vizsgálatokat: már nem a besoroló módszert alkalmazza, hanem képletek és szimbólumokat vezet be a nyelv leírására, illetve a leírás mellett nagy hangsúlyt fektet a magyarázatra is.

E három irányzat összehasonlításának eredményeként arra a következtetésre jutottam, hogy a generatív grammatika szolgáltatja azt az elméleti keretet, amelyben a határozói igenév mondatbeli viselkedésére a legkielégítőbb választ kaphatjuk. A generatív megközelítés ugyanis nem csak a mondat szerkezetében világosan megnyilvánuló jelenségeket képes

magyarázni, hanem a PRO-k bevezetésével képes arra, hogy magyarázza azokat a különbséget, amelyek csak a jelentés szintjén vannak jelen.

Az írásomban bemutatott különböző reprezentációs lehetőségek utat nyitnak a határozói igenevek további vizsgálata felé, ezek azonban jelen dolgozat kereteit szétfeszítették volna, így csak itt, a kitekintésben vázolom fel őket. A generatív grammatika általános jellemzésénél szó esik az egyik legfontosabb alaptételről, az univerzalitásról. Az univerzalitás elmélete szerint az emberi nyelv mögött egy alapvető nyelvtani szerkezet húzódik meg, azaz vannak olyan sajátosságok, amelyek minden nyelvben megtalálhatóak, ilyen például a szófajok rendszere. Ebből kiindulva érdemes lenne megnézni, hogy a határozói igenevek fentebb említett tulajdonságai (ki nem fejtett alanyi és tárgyi vonzatok) csak a magyar nyelvre jellemzőek-e, vagy az univerzalitás elve alapján más nyelvekben is hasonló-e a határozói igenév reprezentációja, esetleg beszélhetünk-e ott is PRO-król.

Egy másik vizsgálati irány lehet a szövegnyelvészet felé való kitekintés: a generatív grammatika pont azért tud többet nyújtani a pusztán leíró nyelvtanoknál, mert az utaló funkciók figyelembe vételével magyarázatot ad azokra a különbségekre, amelyek a mondat szerkezetben nem jelennek meg nyíltan. A szövegtan esetében pont a kohézió, vagyis a szövegösszetartó erő az egyik legjelentősebb sajátosság, hiszen ahhoz, hogy a mondatok sora szöveggé váljon, nélkülözhetetlen a kohézió. Ez a szövegösszefüggés azonban különböző síkokon valósulhat meg, azaz megteremthetik nyelvtani, jelentésbeli, vagy a nyelven kívüli valósághoz kapcsolódó elemek. Éppen ezért ezen az irányelven tovább haladva érdemes lenne megvizsgálni, hogy a határozói igeneves szerkezeteket tartalmazó mondatokban oly sokszor megfigyelhető hiány, mely a vonzatok kifejtetlenségéből fakad, vajon a szöveg szintjén is tetten érhető-e.

Bibliográfia

- A. Jászó Anna 1991. Az igenevek. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. 319–353. Akadémiai Kiadó, Budapest
- A. Jászó Anna 1992. Az igenevek. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor morfológiája*. 411–454. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bakró-Nagy Marianne – Bánréti Zoltán – É. Kiss Katalin 2001. *Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és a nyelvtörténet köréből*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán 1995. *A magyar nyelv története*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Brassai Sámuel 2011. A magyar mondat. In: *Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 120*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Chomsky, Noam 1985. *Generatív grammatika*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Chomsky, Noam 2003. *Mondattani szerkezetek – Nyelv és elme*. Osiris Kiadó, Budapest.
- É. Kiss Katalin 1983. *A magyar mondat szerkezet generatív leírása*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter 2003. *Új magyar nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest.
- É. Kiss Katalin 2014. *Magyar generatív történeti mondattan*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Fokos Dávid 1959. A magyar határozói igenevek és a gerundium. In: *Magyar Nyelv* 55: 343–351.
- Haader Lea 1995. Az alárendelő mondatok: Az alanyi, állítmányi, tárgyi és határozói mellékmondatok In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2. A kései ómagyar kor: Mondattan. Szöveggrammatika*. 506–665. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Horváth László 1991a. Három vázlatos szinkron metszet határozói igeneveink történetéből. In: *Nyelvtudományi Értekezések* 133.
- Horváth László 1991b. Mindig szabad bővítmény a határozói igenév? In: *Magyar nyelv* 87: 65–69.

- Károly Sándor 1954. Ragtalan tárgy határozói igenév mellett. In: *Magyar nyelv* 50: 43–50.
- Károly Sándor 1956. Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában In: *Nyelvtudományi Értekezések* 10.
- Károly Sándor – Telegdi Zsigmond 1969. *A magyar nyelv generatív nyelvtana*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Keszler Borbála 1980. Elmélet és gyakorlat viszonya az igenevek mondatbeli szerepének tárgyalásában. In: *Nyelvtudományi Értekezések* 104: 481–489.
- Keszler Borbála 2003. *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kiefer Ferenc 1992. *Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kovalovszky Miklós 1983. A határozói igenév. In: Grétsy László – Kovalovszky Miklós (szerk.): *Nyelvművelő kézikönyv I*: 816–29. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Laczkó Tibor 2000. A melléknévi és határozói igenévképzők. In: Kiefer Ferenc: *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. 409–452. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Lengyel Klára 1986. A saját alanyú határozói igenevek használatának szintaktikai és szemantikai szabályai. In: *Magyar Nyelv* 82: 317–29.
- Nádasdi Péter 2012.: A *-va/ -ve* személyragozása és a *-ván/ -vén* független cselekvéshordozóval. Elhangzott: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VII*. 2012. márc. 29–30. SZTE BTK, Szeged.
- Rác Endre – Szathmári István 1989. *Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Simonyi Zsigmond 1907. Igenévi szerkezetek. In: *Nyelvészeti Füzetek* 47.
- Sz. Kispál Magdolna 1981. A *-va/ -ve* (*-ván/ -vén, -val/ -vel*) képző története. In: *Magyar Nyelv* 77: 33–41.
- Tóth Ildikó: *Va-* and *ván-* participles in Hungarian. In: Alberti Gábor- Kenesei István (szerk.): *Approaches to Hungarian VII*: 237–258. JATEPress, Szeged.
- Varga Mónika 2012. A határozói igenevek lehetséges állítmányi szerepéről boszorkányperek szövegeiben. In: *Első század online* 11: 1–26.

Velcsov Mártonné 1981. A határozói igeneveknek egy sajátos szerepe nyelvemlékeinkben. In: *Magyar Nyelv* 77: 308–315.